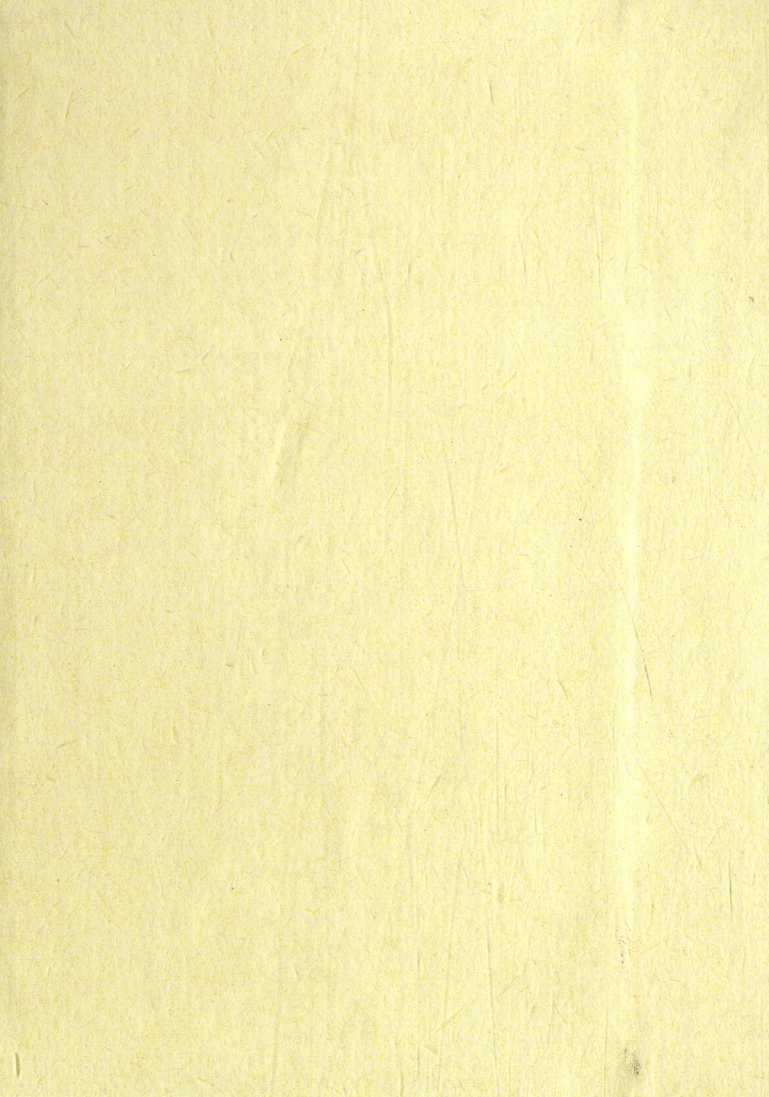

БІБЛІОТЕКА
ДОБРАТУМНИЧА

Олеся Левицька
КРОВАВІ
СЛІДИ

15(2-84)5-644.2

~~3048.~~

ОСИП ЛЕЩУК

КРОВАВІ СЛІДИ

оповідання
з визвольної війни

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ЛЬВІВ - „ДОБРА КНИЖКА“ - 81 ВИПУСК

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 3543

Друковано 3.000 прим.

З печатні Вид. С-ки „Діло“ Львів, Ринок 10.

КРОВАВІ СЛІДИ

Сонце ховаєсь під обрій ліса, у село входять війська. Проганяють ворога і співають. У шумі осіннього вітру, пісня ломиться, слабне, то могутніє; похожа на зов смерті, сіє жах. Село завмерле. Обдерті хати тонуть у столочених садках, притаївшися плачуть.

Люди у ямах. Ховаються, моляться... Виють голодні собаки, несеться по полях рев худоби.

Біля церкви, коло приходства скривається у ямі Федір Блюй з родиною. Душ пятеро. Двох синів на війні, б'ються за цісаря. У ямі душно. Мати тисне до грудий хору дитину, а батько при отворі на чатах. Роздивляєсь, надслухує.

— Щож? — добуваєсь з ями голос.

— Здається, знов мадяри. —

— Мадяри... — простогнало кілька голосів і запанувала в ямі гробова тиша.

Селом неслись голосні розмови жовнірів і мішались з виттям собак. Фе-

дір шепче молитву і пильно сторожить. Нараз зачув чийсь кроки і миттю всуваєсь у нутро.

— Що-о-о — залякано озиваєсь жінка і закриває діти.

— Ідуть! — тихцем промовив, — сідаючи біля жінки.

— Боже ратуй нас! — захлипали діти, тулячись до родичів. Сиділи усі наче скаменілі. Кроки ставали виразніші. Вже ось-ось і впадуть до середини.

— Гей, а є ви там, Федоре? —

Над ямою хтось пристанув:

Федір пізнав цей голос, та ще не довіряючи, питаєсь:

— То ви, панотче? —

— Хибаж не пізнаєте? Прийшов до вас подивитись...

— Вони в селі? —

— Так. —

— Що роблять? —

— А Бог їх знає. Мабуть часть у селі, а решта пішли далше. Може Бог дасть, і ці підуть собі.

— Дай Боже. —

— Мадяри! — говорить панотець ледви чутно, оглядаючись на боки.

— Знова вони?... — шепче з тривою Федір і вилазить з ями.

— Не відходи, Федоре, далеко, — несеться за ним благальний голос жінки.

Стояли оба і півголосом розмовляли. У отворі показались діти і слухали.

— Усе село у ямах. Боятися, бідні... Я вже був у Степана, Стецюри, Петлика, Ковалю, а оце до вас приходжу. Щож дуже боїтесь, Федоре? —

— Хай Бог нагородить панотцеві за добре серце. Боїмось. Якжеж не боятися, коли так немилосердно знущаються. —

— Максима Комара жінка відай не дожиє до завтра. —

— Побили її кати тиждень тому, та й ще вішати хотіли, але не мали часу. Я сам мало що не попав їм у руки, — говорить Федір.

— Панотець не боятися? —

— А чогож? —

По хвилі прощаючи Федора каже:
— Загляну ще до інших. —

Пішов повільною ходою поза стодами, через сади, як добрий батько, шукаючи по ямах своїх застрашених дітей.

По відході панотця у ямі Федора повеселійшало, наче ангел завітав. Стали вже навіть голосно розмавляти.

— Піди, Федоре, та подивися, що там коло хати, на обістю. —

— А не будете боятися? —

— Ні, ні. Але довго не баріться — загомоніли діти.

Подався садом до хати. На сході викочувався червоний місяць, змагався вітер. Перейшов улицу і станув коло криниці. На журавлі гойдалась на пів

розбита коновка і шарпала віттям старої яблінки. Хотів напиться води, та не мав чим. Пустився до хати. Обійшов її кругом і заглянув до середини. Серце стискаєсь йому з болю на вид оцеї руїни. Змучений сідає на приспі. Його погляд спочиває на возі з поломаним колесом, що стояв під плотом. Нагадує собі як ще недавно цим возом відвозив обох синів до залізниці, на війну.

— Гей, гей, де вони бідні перебувають. Що з ними. Чи живі, чи вернуться ще коли. — Затопився в думках, схилив голову і сплакав. Перед очима пересувались ще свіжі кроваві картини — — — „Дяк, старенький ледви ногами волочив. Тягнули його за оці ноги по болоті аж до липи біля хреста. Казали шпiон. Боже милосерний, як просили за ним... Панотець плакали. Не допомгло. Закинули йому на шию шнур і піднесли. А він зложив руки, як до молитви іще промовив: Ісусе не памятай їм. — — — І повісили. А Горпину Климкову таки без шнура, за коси — —

Трутила його якась рука. Зірвавсь. Перед ним стояв жовнір.

— Віс*) — закликав голосно жовнір.

Федір наче з просоня пробудився протер очі і глядить мовчаливо на свого напасника. Не знав, що робити, говорити щонебудь, чи втікати.

*) „Віс“ по малярськи вода.

— „Віс“ — скричав вдруге і відвинув руку.

— Що? — лагідно говорить Федір. Думав собі, що він хоче воза, поступає пару кроків і показуючи рукою на свій поломаний віз, каже:

— Ось він. Та одно колесо поломане. Як вам потрібно, беріть. —

В цю хвилину вдаряє його напасник п'ястком в лице.

— Ратуйте люди, ратунку — кличе Федір.

Прибігло ще кількох жовнірів і зараз обскочили свою жертву.

— Рус — закликало кількох.

Бідолаха не знав що говорити. Ці два слова мішались йому в голові, звеніли в його ухах, наче важкий проклин. Зложив руки на грудях і мовчав. Ще один сильний удар крісом у голову і він повалився скривавлений на землю.

Вбігає жінка, а за нею діти. Бачить у крові свого мужа і заходиться страшним плачем.

— Він невинний, гей! Милосердя!

Діти учинили крик і кинулись до батька.

— Рус — кричить один до жінки.

— Русин, русин. Не вбивайте. — Нахилилась над мужем. Та Федір лежав без пам'яті.

За що мучите його? Вбийте і мене разом з дітьми — кликала в розпуці.

Жовніри стали хвилинку щось між собою говорити. Відтак один з них нахилився над побитим, стягнув йому ремінь і засилив на шию. Жінка відчула грозу хвилі і кинулась на ратунок. За нею діти. Та напасники відтрутили їх кольбами. Стали нещасні кричати що сили. Федора несли під яблінку.

У ту хвилину прибігає панотець. Зачувши крик летів чим скорше на ратунок. Без капелюха, з розуваним плащем, зі заболоченими чобітьми, з молитвословом у руці. Не вірив своїм очам. Федора підтягали на дерево, вішали — — — а жінка з дітьми в розпуці божеволіли.

— Гей, що ви робите. Він спокійний чоловік, невинний. Милосердя, люди. Благаю вас, молю — і вскакуючи між них зложив руки. В туюж мить копнув його один в живіт і він повалився на землю. Зараз зірвався та не мав сили зробити одного кроку.

Повис Федір, силуючись ще перекреститись, як його панотець знаком св. хреста давав йому послідне розрішення. Плач змагався з вихром і нісся регіт розбавлених жовнірів.

Щераз піднявся панотець і його вхопили жовніри.

— Шпiон — кричали несамовито, хватаючи нову жертву.

В мить засилили кусень шнура на шию і потягнули до яблінки.

— Боже спаси нас і наш бідний нарід. —

Не просився, бо це на дармо. В руці стискав молитвослов.

Повісили і пастиря...

Колисав вітер двома жертвами і цілуючи їх співав їм пісню про терпіння і болі бідного українського народу. Шелестіли під яблінкою картки молитвослова. У божевіллі ридала мати і трое дітей, а улицею нісся регіт кровавих спасителів.

ОЛЕКСА КОЦУР

Здвигаєте раменами, не вірите? Говорю як на сповіді. Ціла радехівщина, та ще й поза нею його знали, а ви за нього не чули? Гей, гей, що то за хлопець був оцей Олекса. Збиточник, що й другого на світі не мав собі рівного. Звичайно, одинак, тай ще багачький син. Кілько клопоту мали бідні батько й мати зза нього! Не було в селі господаря, що йому не зробивби він якоїсь пакости, або й шкоди. Тому обірвав стріху, цему вирвав штахети і порозкидав по дорозі, а раз навіть страхав бабу Марту. Смієтеся? Кажу вам, бідна баба мало життям не переплатила. Обвинувся білою плахтою, намастив лице мукою, взяв косу і пішов. Зайшов під хату, став простісінько у вікні й стогне. Бідна зірвалася з постелі й скричала, але так дико, що аж сусіди позліталися. Та його вже не було. А був він ще малий, мав ледви десятий рік. От і журилися родичі, що з нього виросте, радились, думали і постановили дати його до гімназії, мовляв, може там набереться розуму. Прилагодили усе що по-

трібне і день перед відїздом каже до нього батько.

— Завтра повезу тебе до школи.

— Добре, татуню, добре.

— Будеш вчитися?

— Або я знаю?

— Памятай собі, як не будеш вчитися, то панським волам будеш хвости крутити — закінчив розмову батько, погрожуючи синові. Та син мабуть не гаразд розумів значіння батьківської погрози, а може навіть взяв її дослівно, бо всміхаючись вискочив з хати і в сінях ухватив пса за хвіст. Пес заскавулів і вкусив його за палець.

Завезли його до міста, до школи і примістили на станції біля гімназії. По чотирьох днях був він уже назад в дома. Родичі лиш руки залюмили.

— Ти чого прийшов? — гнівно говорить батько, скидаючи довгий ремінь.

— Я не хочу вчитися й не піду до школи — плаче і падає батькові в ноги.

— Чому?

Хоч як допитувався бідний батько, та ніяк не міг дізнатися причини. І ремінь не поміг. Олекса вперто мовчав і не виявив найменшої охоти признатися. Батько рішився сам піти до директора й вивідатися.

Одної днини станув він в директорській канцелярії.

— Пане директор, що сталося з моїм сином?

— Як називається? — питає директор остро зза купи паперів, не підводячи очий. Батько замнявся. Прийшло йому на гадку, що син мусів зробити щось великого, за що можуть і його чіпнути, а може навіть і покарати, длятого ледви чутно промовив:

— Олекса...

— Коцур? — говорить різко і встає від бюрока.

— Так — вже тихцем шепче батько і спускає очі в низ.

Директор спалахнув.

— То збиточник. Він нічого не говорив дома?

— Ні!!

— Він вимастив арабською гумою в клясі крісло...

— Що, що... чим вимастив...

— Арабською гумою; таким кляйстром. Професор сидів цілу годину на цім кріслі, а потім не міг встати. Розумієте, не міг встати — з криком оповідає директор.

Батька наче хто обухом вдарив. Не памятався.

— За мало того. Він зробив ще більшу шкоду — говорить директор, нервуючися. — Я казав прибити на входових дверях картку: „не замикати, самі замикаються“. Він зняв цю картку з дверей і прибав її коло водотягу, на першому поверсі. Вечером я мав повно води в цілому будинку. — Директор хвилювався,

широкими кроками ходив по канцелярії і вимахував руками. Батько стояв ні в цих ні в тих. Рад був чим скорше вимкнутися звідсіль, щоб ще чого не довідатися.

— Ви мусите заплатити за шкоди, бо в противному випадку віддам справу до суду.

Щож мав робити, трохи заплатив зараз, решту зобов'язався заплатити в короткому часі і зажурений вернув до дому. Дома оповів це жінці; вона в плач.

— Бог святий знає. Йому, відай, вже

— Щож зробимо з ним тепер?
ніщо не допоможе — сказав батько.

Олекса ріс і не поправлявся. Бідна мати молилася, щоби Бог опам'ятав сина й плакала. Та ніяк поправи не було видно й батько й мати дуже цим журилися. Минали роки, хлопець ріс і робив пакости дальше.

Аж раз на сам судний день в ночі привів його до дому жандарм. Боже, як настрашилися бідні батько й мати свого сина. Не пізнали. Був перебраний на чорта, побитий та скрівавлений.

— Це ваша птичка? — питає жандарм.

Обоє з дива зацікавили, не знали що говорити.

— То ваш син?

— Та-а-ак, — перелякано відповідають, перекидуючись поглядом.

— Він страшив жидів,

— Він...? — наче не довіряючи озиваються.

— Як жиди були на молитві, він зайшов до одного корчмаря в селі. В хаті на той час не було нікого, він заліз до шафи...

— Господоньку!

— Перебрався на чорта і як вернули вечером жиди, він вискочив зі шафи і просто на них.

— Милий Боже — прошепотіли, киваючи головами.

— Жиди зняли крик і кинулись до сіней, та до комори, а він за ними...

— Сину, сину!

— У сінях була отворена пивниця і він влетів до середини. Попався...

— Що за сором.

— Жиди замкнули пивницю на ключ і дали мені знати. Оце його приводжу. Пізнаєте його? — закликав, притягаючи його до світла.

Мати стала плакати, а батько чіхрався у потилицю. Не знали що їм говорити. Жандарм стояв хвилинку мовчки, наче ждав відповіді батьків. Та вони обоє стояли наче скамянілі.

— Прощайся, пташку, підеш зі мною.

— сказав жандарм потручуючи Олексу. А він спустив голову вниз і вперто мовчав.

— Сину, сину, живцем нас закопуєш до гробу. Спамятайся — закликав у розпуці батько.

— Марш вперед! — закомандував жандарм.

— Тату... крізь плач озвався Олекса

— Від нині я не твій тато! — сказав твердо батько.

— Мамуньцю, татуньцю простіть, це останній раз! — заридав у голос і пустився в двері.

— Останній?

— Радше хай вмеру, як би мав я ще коли вам зробити якунебудь прикрість.
— Завернув з дверей кинувся батькові й матері в ноги і став їх цілувати.

— Останній кажеш? — спитав батько.

— Останній! Так мені Боже допоможи! — урочисто заявив Олекса, обнімаючи батькові коліна.

— Прощаю тобі!

Зірвався з землі і кинувся у двері. За ним пішов жандарм, замикаючи двері. Мати впала навколішки й довго-довго молилася, щоб Господь відмінив сина і післав йому кращу долю.

Цілий день держали його в арешті, аж вечером випустили. Коли вернув, батько й мати ні словечком не обзивалися, а й він сам мало говорив, не сміючи навіть піднести на них очий.

Але і від цієї хвили відмінився Олекса, як не той став. Виминав товаришів, з якими вперед сходився, не виходив на вулицю. Батько й мати думали собі що це лиш хвиловий прояв, що по якімсь часі він назад верне до давнього, і пильно за

ним стежили. Минали місяці, ба навіть і рік пройшов, а він якби не той давний збиточник. Робота горіла в його руках, відгадував думки батьків.

— Ви мамо відпичніть, ви старі — бувало говорив — а я вже сам зробию.

— Та спочинь ти вже трохи, дитино — радіючи відповіла мати.

— Ні мамочко, я прогайнував стільки літ, мушу тепер надолжити.

А батько всміхаючись додавав:

— Так сину, поки молодий і є сили, працуй, а постарієшся, будеш відпочивати.

А що за добряга з него став, хоч до рани прикладай. Малій дитині вступався з дороги, а для вбогого то й сорочку зняв би зі себе. Люди в селі не пізнавали його, чудувалися.

— Чи ви заміняли свого сина, кумо? — жартуючи питали сусіди.

— Так! Заміняла його в Бога своїми молитвами й сльозами — відповідала радіючи Коцуриха — хай Бог благословить його на віки.

На самого Андрея, у ночі, вибух в селі пожар. Хтось підпалив Максимцеву хату. Заки загув дзвін на тривогу і прочулися найблищі сусіди, ціла хата стояла у полум'ї. А Максимці спали собі спокійно і твердо, не прочували лиха. Луна вдарила просто у вікно Коцурів. Перший зірвався Олекса.

— Гей! тату, мамо, горить!

Всадив ноги у чоботи, вхопив кожущину і вибіг. Летів не чуючи ніг під ногами. Прибіг на місце і застав вже кількох людей, що безрадно стояли, викрикуючи якісь слова.

— Де вони? — спитав сапаючи.

— Хто?

— Максимці!

— Мабуть сплять.

Кинувся до вікна і заgrimав:

— Гей горить! тікайте — закричав, що сили. В тім побачив, як дверми від хати визирали огневі язики, а ціла стеля у димі. В середині заметушилися. Знявся крик і плач. Збігались люди з коновками і бралися гасити.

— Гей виходіть! — закликав Олекса, виризаючи одним рухом обі віконниці. Крізь вікно бухнув дим, двері стояли у полум'ї.

— Туди, вікном!!!

У вікні показалась Максимчиха. Одним рухом вхопив її Олекса і перетягнув через вікно. Пів мертва, без слова впала вона на землю. А по кімнаті, як п'яний бігав Максимцьо і дер на собі волосся.

— Сюди, сюди! — кричав що сили Олекса.

В тім стала горіти стеля і в хаті нічого вже більше не стало видно.

— Скорше, скорше, туди! — накликавав Олекса. Почув як Максимцьо заточився і цілим тягарем впав на землю. Відчув грозу нещастя і одним скоком

був уже в середині. Вхопив його в шів, перекинув на двір і зараз сам вискочив. Міжтим люди віднесли Миксимциху трохи даліше і холодною водою її очунали. Щойно тепер загудів на дзвіниці дзвін.

— Де Оленка? — прошепотіла, наче з просоння Максимциха.

— Оленка, Оленка в хаті — закричало кілька голосів.

— Гей! ратуйте люди добрі Оленку. Вона в алькирі спить! зверещав наче божевільний старий Максимцьо, що піднісся зі землі і пустився до вікна. Та вмить вхопили його люди і відвели на город. Знявся крик, та ніхто не важився ратувати нещасної жертви. Затріщали крокви і з лоскотом падали на стелю.

— Боже в Твої руки — промовив Олекса хрестячись і вскочив до нутра. В середині вже горіло. Рачки, попід стіною, приповз під алькир і отворив двері. Дим тамував йому віддих. Наткнувся на щось, що лежало серед алькира. Зрозумів, що це Оленка. Була без пам'яті. Вхопив її обома руками і пустився назад. Саме в цю хвилю обірвалася частина стелі; кілька дощок впало на землю, а кілька сперлось на печі. Перекинув через вікно Оленку, та сам вже не дав ради вилізти. Впав під самим вікном. Чув, що втрачає пам'ять.

— Боже не опусти мене! — прошепотів. Зібрав всі сили і кинувся у вікно. Горіли на нім чоботи і горів кожух. А за ним зараз звалилась стеля. Останками

сил розірвав на собі кожух і видкинув його, а на чоботи вилляв йому хтось коновку води.

— Господи слава Тобі! — шептав ідучи попід руки свого тата. Чув біль в ногах, на руках і на лиці і нагадав собі усе, перед хвилиною пережите. Здавалось йому усе те сном.

— Якже ти зважився сину; це очевидні смерть — дорікав йому батько.

— Я не думав про небезпеку, смерть. В огні була жива людина й треба було її ратувати. Ніхто не відважився, а вона могла згоріти. Я вірив, що мені допоможе Бог, — виправдувався син.

— А ти дуже попарився?

— Ні, татуню. Не болить мене ніщо.

Ішли даліше мовчки, здавалось, думали про вогонь і бідних Максимців.

— Де вони бідні тепер примістяться; зима, морози... промовив, наче сам до себе, Олекса.

— Бідні вони бідні. Щож тут порадити. Може родина їх пригорне — сказав батько.

Знов оба вмовкли. Щойно по хвилі відізвався Олекса:

— У нас дві кімнати. Можеб ви, тату, прийняли їх на часок до нашої хати. Оленка трохи попеклася...

— Та можнаб. Колиб лиш хотіли.

— Бог не забув би нам за це. І нас може стрінути таке, або ще й більше, нещастя. А як то мило, як таких нещасли-

вих захистить добра душа. Їм прикро буде впрошуватись навіть і до своєї рідні, а ще прикріше булоб їм, колиб їм відмовили. Скажіть їм татуню, що їх приймете, як лиш вони хотілиб. Вернімся ще до них — благав син, цілуючи батька в руку.

— Золоте серце у тебе, сину. Добре, годжуся на те і думаю, що і мама цим втішиться.

Завернули назад на місце пожегару. Вогонь малів. Клуби диму і пари неслися селом. Голоси людські не втихали. Підійшли і побачили обоїх Максимців, як в розпущі ломили руки і голосили над своєю Оленкою, що ще далше лежала на дворі, на вязці соломи, без памяти.

— Не плачте: Бог засмутив, Бог і потішить — заговорив лагідно старий Коцур. Та вони мабуть не чули його голосу, нахилились над дочкою і плакали.

— Занесіть її до нас. Дасть Бог, вона прийде до себе, буде здорова.

— Занесіть, занесіть — сказав і собі Олекса, дотикаючись плечий Максимця.

Піднеслись обоє і вдивилися у своїх добродіїв.

— Ми просимо також, щоб і ви обоє перейшли до нас на час, як відбудуєтеся. Помістимось усі, дві кімнати.

— Мої добродії сердечні, хай Бог вам стократно нагородить, що ви нас бідних не забуваєте в нещастю — застогнала Максимчиха, складаючи руки як до мо-

литви. — Ти мій спасителю дорогий, ти виратував нас від смерти. Ти ангеле наш... підійшла з тими словами до Олексі і вхопила його руки і стала цілувати. Олексю виринаючи, скочив до тата.

Внесли її в хату та поклали в постіль. Щойно тепер побачили, що мала попечені руки.

— Моя доню кохана, болить тебе дуже — ридала мати, прикладаючи платок полотна, намочений олієм.

— Перейде, перейде. — потішала Коцуриха, напуваючи Оленку горячим чаєм.

— Божюню, дайже їй здоровля...

— Не журіться, кумо, не плачте.

Коцур з Максимцем і Олексю вийшли з кімнати і подались до вогню. Лишились обі мами й Оленка.

— Най Бог заплатить вашому Олексі. Він вратував нам життя. Ми булиб згоріли.

— Він? Олексю?

— Він! Наш добрий ангел. Він виніс нас з вогню...

Обі тихцем розмовляли, не спускаючи з ока Оленки, що з примкненими очима тихо лежала.

— Мамо...

Обі кинулись до ліжка.

— Що, доню?

— Мамо, де я?

— У добрих людей.

— А тато?

— Вийшли.

— А наша хата?

— Згоріла, доню!

Хвилину тревала мовчанка. Оленка водила очима по стелі, наче щось собі нагадувала.

— А хто мене виніс з вогню?

— Олекса.

— Він?

— Він, він!

— І він попарився?

— Здається, ні.

— А де він?

— При вогні.

— Який він добрий...

Коцурисі показалися в очах сльози.

— Я булаб згоріла, мамо. — Звернула очі на Коцуриху. Їх очі стрінулися.

— Най його Бог не опустить ніколи. Я буду йому вдячна до смерти.

Може по добрій годині вернув до хати Коцур із сином. Максимцьо лишився при згарищах. Ввійшли до кімнати, де лежала Оленка. Оленка звернула очі на Олексу, що станув біля дверей, тримаючи рукою клямку. Кидав очима на всі сторони наче шукав чого. Тут очі їх зустрілись. Гляділи на себе, наче вперше в житті бачилися. Чули обое, що в цім погляді снувалась золота нитка, що злучувала їх серденька.

— Олексо... — тихо прошептала Оленка.

Він легко всміхнувся.

— Олексо.

Впялив очі в її благальне лице і мовчав.

— Ти вратував наше життя...

Не знав бідняга, що робити зі собою. Рад був підійти до неї, спитатися, як вона почувається, чи дуже болять її руки, та якась сила прикувала його до місця.

— Дякую тобі, Олексю, за твоє добре серце — промовила окидаючи поглядом його батьків.

Олекса вийшов з хати. В грудях нагально товклося йому серце. Ходив по подвір'ї, зайшов до стодоли, пристанув коло керниці та витягнув води, хоч зовсім не хотів пити, а в очах стояв йому погляд Оленки.

Над ранком поклався спати. У сні щось говорив, зривався. Батько й мати думали собі, що може хорий, або настрашився. А не прийшло їм на думку, що в його серці замешкала Оленка. Від того часу став сумний, задумчивий і крадькома, перед очима своїх батьків, шукав стрічі зі своєю коханою, що й даліше проживала в їх домі.

Пройшла зима і завітала весна. Максимці готовилися ставити собі нову хату. Не могли нарікати на Коцурів, добре їм жилося в них. Та не хотіли наприкрюватися довше. Звезли матеріял і годили майстрів.

— Може вам бракує грошей? — спитав раз Коцур.

— От власне ходив я в цій справі до жида.

— І позичив?

— Не хотів, не хотів, але, вкінці згодився на вексель.

— І на великий процент! Правда?

— Та ніби так. Від сто, дваїцять чотири і добрих ручителів.

— А ви що на це?

— Шукаю ручителів.

— Плюньте на цю позичку! Як не погордите, то я вам позичу. Хочете?

— Мені ніяково. Ми й так вам вже багато винні...

— Не гнівить Бога! Ми не жида. Я міг би позичити двісті срібних; вистарчить?

— Спасибі; але напrawdę кажу, мені стидно.

— Стид на бік! Христос каже взаїмно собі помагати, а до того ви тепер в біді.

Коцур вийшов і по хвилині вернув з книжочкою в руці, підступив до стола.

— Підійдіть до світла.

Максимцьо мовчки підійшов.

— Ось, маєте. Почисліть. — виложив на стіл паперові банкноти, зложив книжочку і зв'язав її ниткою. Максимцьо не ворохнувся, стояв безрадний, спустивши очі в низ.

— Но, беріть. Вексля і свідків не потребу. Ми християни...

Бідняга, зворушений цим милосердям, присів на лаві біля стола, закриваючи лице руками.

— Візьміть, візьміть — просив Коцур, беручи його за руку — я ще і коло будови трохи поможу. Ставив я своїми руками свою хату, то й розуміюся на ділі.

Відкрив лице та розпростер руки, щоб обняти свого доброго приятеля. В очах блестіли сльози.

— Боже вам заплати — ледви простогнав, цілуючи його в лице; та грошей не брав. Коцур зібрав зі стола гроші та всунув йому в руки.

— А свідки? — спитав тихцем.

— Свідки є! Бог!

— Благослови вас, Боже. Я остаюсь досмертним вашим довжником.

Говорили ще про це й про те та щасливі розійшлися.

Другого дня почалася робота коло хати. Хотіли на Великдень їсти свячене в своїм домі. Коцур що днини бував коло будови, а Олекса возив цеглу і глину на піч. За те Оленка помагала Коцурисі. Копала в городі, садила ярину і прала їх білля. Руки її згоїлись, остали лише дві червоні, рапаві плями. Чулася щаслива. З Олексою стрічались часто, але мало говорили зі собою, наче таїлися з думками.

На сам Страстний Четвер, ранком, перенеслися Максимці до своєї хати, хоч як просили Коцурі, щоб залишилися ще в них через Великдень.

— —Хочемо заспівати „Христос воскрес“ у новій хаті і вас поважати, як гостей, у своєму домі — сказала Максим-

чиха. Олекса запряг коні й перевіз їх добро. Помагав Оленці уставляти скриню, лавки.

— Підеш на Страсти? — шепнув, щоб не почув їх батько або мати.

— А ти?

— Як підеш ти, то й я піду.

— Попрошу маму й тата. — Присунула під вікно стіл, отерла лице запаскою й спитала.

— Мамуньцю й татуньцю, чи позволите піти на „Страсти“.

— Підеш зі мною, дитино — сказав батько.

Олекса, кинув їй погляд і з поспіхом вийшов, затяв коні і поїхав до дому.

Обоє ждали вечора, коли підуть на Страсти. Страсти правились у другому, недалекому селі. Загук дзвін і стали гуртами й одинцем іти люди. Олекса зібрався і вийшов на дорогу. Поуз нього проходили люди, здоровкалися й кликали його до товариства. А він усе ще стояв, вдивлявся у Максимцеву вулицю, вичікував Оленки. Та вона не показувалася. Вже думав собі, що може вже пішла, або й зовсім не піде, коли нараз вийшла з вулиці зі своїм татом. Звернулася до нього, наче подала знак і скрутила на дорогу. Пустився за ними, приспішив ходу, щоб їх дігнати, аж почув за собою веселу розмову і сміхи. Оглянувся. Були це його товариші, що жартуючи, оповідали собі якусь сміховинку.

— Не лети так скоро Олексю, там не горить — закликав один з гурту.

Олексю хоч не хоч пристанув. Був злий на себе і на них, змішався з гуртом і пішов. Оленка на скруті села ще раз оглянулася і зникла з татом.

В церкві вже правилось, коли ввійшов. Людей повна церква, що ні куди протопитися. Протискався поволи, шукаючи очима Оленки. Нарешті найшов; стояла серед дівчат і молилася. Переходячи біля неї, легенько потрутив її й пристанув, наче шукав дальшої дороги. Оглянулася.

— Чекайму біля фіртки — шепнув тихо й посунувся наперед.

По відправі зустрілись і в парі пішли до дому. Ішли скоро, неначе хотіли втекти від людей і гамору, від світа. Чули, що мають собі щось сказати, чого не можуть чути інші. Саме викочувався місяць, подібний до надрізаного кружка, червоний, великий і сіяв холодом та мерехтіли блідаві зірки. Дихали весняним воздухом і летіли що сили. Їх доганяв веселий гамір і сміх. Ішли мовчки, як тіни, скривали в серці слова, що тиснулись на язик.

Перейшли місток і наближалися до чорного каменя, що бовванів серед чотирьох дерев.

— Я боюся цього каменя — озвалася Оленка.

— Чому?

— Тут все щось страшить.

— І нині боїшся?

— Боюся...

— Навіть зі мною?

— А ти хіба не боїшся?

— Ні.

— А як би так що вискочило.

— Віджену.

— А як кинеться на нас?

Перейшли попри камінь. Злетіла сполохана ворона і закрякала. Обов пере-хрестились.

— Ти боронив би мене?

— Так. Хіба не віриш?

— Не знаю.

Звільнили хід і йшли з близька поруч себе, зітхали. Перед ними показалися хати, замиготіли світла. Зближались до села.

— Оленю...

— Що?

— Я хочу тобі щось сказати — промовив дріжучим голосом.

Відчула сердешна, що мав їй сказати, схилила голову й прискіпила ходу, наче лякалася цього слова.

— Не тікай, Оленю! Мені на серці так важко. Вислухай... Підбіг за нею та вхопив її за руку. Рука її дріжала.

— Я тебе кохаю, Оленю... — відсапнув наче важкий тягар скинув зі себе. Держав обі її руки в своїх і глядів на неї, вичікуючи її слова. Станули.

— Олексю, ти не смієшся?

— Бог свідком! А ти, Оленю, любиш мене?

— Ти мій спаситель...

— Підеш за мене, кохана?

— Як Бог дасть.

— Скажи, скажи Оленю.

Почули за собою кроки й гамір і стали скоренько йти далше. Ввійшли в село.

— Обіцяєш мені?

Нараз вискочив з вулиці пес і став брехати. За їх плечима ішли вже люди.

— Добраніч — промовила Оленка і вмішалась у гурт. Олекса ішов одинцем, п'яний від розмови, не чув ні веселих сміхів ні не бачив людей.

II.

По Великодних Святах відбулася військова бранка й Олексу взяли. Що не напросився батько полковника при комісії руки цілував, плакав, не допомгло. Мама, як довідалася, зімліла. Робили просьби, їздили й до Львова до команди, все на дармо. А Олексі байдуже.

— Не журіться. Не я один. Вислужу, верну й буде гаразд.

— А хто догляне господарства? Ми старі, не маємо сил. — говорив батько. Та ради на це не було ніякої, і з цим мусіли погодитися. І Оленка зразу цим смутилася, та Олекса вговорив її.

— Ти не хотілаб на мене й дивитися, як би я не був жовнір.

— А вжеж. Що варта такий хлопець, що не служив цісареві.

— От бачиш! А раньше плакала. Добре, що взяли мене.

— Ти готов потім і на мене не дивитися. Що там проста Оленка зі села. Найдеш собі може яку панянку.

— Може?

— Не жартуй Олексю, бо плакатиму.

— А ти чого жартуєш.

— Я так собі...

— Не будеш більше так говорити?

— Не буду.

— І забудеш за мене?

— Ні!

— І чекатимеш мене?

— Не знаю.

— Скажи, обіцяй.

— Не скажу.

Вхопив її за руку й хотів поцілувати. Та надійшла її мати.

— Ти чому нічого не робиш, Оленко?

— От саме скінчила роботу й не знала до чого взятися.

— Піди, корову видій.

Оленка вхопила скіпець і прожогом вибігла.

— Щож там Олексю? — заговорила, щоби щось сказати.

— Я хочу щось просити — з ваганням промовив, приступаючи до Максимихи.

— Що, що?

— А не погнівається?

— Як що злого, то може й погніваюся.

— Я люблю Оленку...

— Та-а-ак?

— Так. Люблю її щиро і прошу, щоб ви за це не гнівалися — сказав і поцілував її руку.

В тім вийшла Оленка з молоком і поставила його на лаву.

— Чуєш, Оленко? Олекса перед хвилиною просив мене за сваху, бо жениться з Івасевою Горпинкою.

— З Івасевою...

— Ні, ні Оленко! Я сказав мамі, що тебе люблю і...

Та Оленка вже була на дворі.

— І годитеся, мамусю? настоював.

— А щож маю робити. Ти її виратує від смерти, тобі вона й належиться. Ти чесна дитина. —

Олекса не чувся на radoщах. Припав до її рук і цілував.

Відтак вийшов і пустився на двір. З сіней вискочила за ним Оленка і закриваючи йому руками очі, стала сміятися.

— Вгадав, що?

— Вгадав, вгадав.

— Ти що говорив з мамою?

— За Івасеву Горпину.

— Іди собі, іди. — сказала потручуючи його.

— Я жартую, а ти вже гніваєшся.

— А що говорив?

— Просив маму, щоб не гнівались, що тебе люблю.

— Ха-ха-ха-ха.

— Мама згодились. Знаєш?

З хати дався чути голос мамі.

— Будь здоров! — промовила і вско-
чила мигом у хату. А Олекса пішов до
дому.

За вечерою признався Олекса бать-
кові й матері, що любить Оленку й рад би
з нею одружитися.

— Ми й догадувалися, що ти ходиш за
нею. Та чи добре розважив ти, сину — за-
гадала мати.

— Продумав за це пів року і рішився,
колиб ви лиш не були противні.

— Вона добра дівчина й чесних ро-
дичів, і роботяща й милосерна, промовив
батько — коби лиш не попусувалася. Ти пі-
деш до війська, а їй може трапиться ін-
ший, багатший, звісно, вона одиначка, та
й ще багатенька.

— Вірю, що ждатиме на мене...

— Дай, Господоньку. Ми не спротив-
ляємося — закінчила розмову мати, й
стала мити посуду.

Олекса, поцілував їх в руки, вийшов.
Почувався безмежно щасливим і хотів на-
любуватися своїми золотими думами. Ду-
мав про своє щастя, як поверне з війська,
про господарку, про батька й неньку, як
він їм буде старатись догоджувати.

Та в мить приходила йому на гадку
військова служба та довга розлука й на
душу налягала смута. Став шептати мо-
литву, щоб Господь не опускав його ніколи
й благословив його заміри, щоб кріпив по-

станови Оленки й подавав здоровля батькові й неньці.

Прийшли жнива, а з ними страшна вістка: війна. Дістав карту покликання до 24 годин виїхати до своєї команди до Перемишля. Мама, провожаючи його до залізниці, не пам'яталась із плачу, а тато на прощання завісив йому свій памятковий хрестик, що дістав його ще від свого дідуся й дрозжачим голосом сказав:

— Нехай Христос держить тебе, любий сину, в своїй опіці. Памятай про Бога й нас не забувай. Пиши часто про все добре й зле, щоб і нам легше було.

Ще й третя особа прощала його. Це Оленка. Стояла в гурті дівчат і нишком втирала сльози. Не сміла приступити ближче, щоб інші не сміялися з неї. Вдивлялася в нього, може й останнє вже.

І поїхав Олекса разом з іншими хлопцями, полишаючи непотішених батька й неньку та кохану Оленку.

Їзда видалася йому роком. Інші в вагонах співали, жартували, а він буяв гадками коло рідної хати, коло Оленки.

— Гей, товаришу, тобі тато вмерли, що ти так посоловів—сміялись інші. Провував навіть співати, та голос завмирав йому в горлі. Вкінці приїхали. Попроводили їх до касарень і розмістили. Вправи відбувалися що дня з рана й по полудні, й часу не ставало написати листа до дому, а навіть помолитися. Думав собі, що бодай в неділю спічне й тоді напише. Та де там.

Вправи та вправи й алярми й поготівля, так що з ніг валилися. По місяцеві вивезли їх на Мадярщину й товкли ними ще місяць, а опісля розділили їх по полках. Олекса дістався до одного мадярського полку, де на лік не було ні одного нашого чоловіка. Зачав писати до дому, не сподівався навіть що в рідному краю господарить москаль. В короткому часі пішов на фронт. Зразу зняв його страх, коли найшовся в полі, де слідком за кожним поступала смерть. Та з часом привик і до свисту куль і до стонів ранених. Боровся завзято наче хотів сам чим скорше покінчити ненависну війну, щоб вернути між своїх. Дістав медалю другої кляси й аванс до вістуна. Та це не дуже потішило його. Не для медалі він боровся. Хотів бути ранений, щоб дістатися до шпиталю, а з відсіль може й до дому. Журився дуже, що не мав вістки з дому. Сумно було йому. Між чужими, ні з ким розмовитися, ні з ким вилити свої думи. Одиною його розрадою в цьому положенні була молитва. Молився в кожную вільну хвилю, бож тільки було його розмови. Одинокий Бог розумів тут його мову й він почувався тільки щасливим, що ще хтось його слухає і розуміє. Жовніри сміялись з нього, що молиться, та він не зважав на це. Молився за батьків, за Оленку і відчував, що й вони моляться за нього, бачив їх нераз серед молитви, наче живих, усміхнених і засумованих, робилося тоді на душі так солодко. Бог був його потіхою

й лучником між ним і домом. І чув він жаль до оцих жовнів, що насмівалися з молитви й так намагалися розірвати цей лучник. Часто в день і в ночі прикладав до уст хрестик і сердечно його цілував. А тоді розвивалися перед його очима картини минулого.

У цвітні 1915 року перенесли його до одного пруського полку. Навіть не випрошувався. „Однаково мені, чи тут, чи там. І так мові мови не будуть розуміти, а Бог однаково буде мене слухати“. І вибув аж до кінця війни між чужими.

Після війни пустився до дому. Рад був на крилах злетіти до тата, до мами, до Оленки. За чотири роки не бачив їх ні разу, ні навіть листу від них не одержав.

Та в рідному краю кипіла війна, нова, затяжна, страшна. Чужинець намагався загарбати нашу рідну землю, готовив полки й ішов вперед. Він бачив ці полки й крізь них доводилося йому продиратись. Оволоділо ним одно бажання: чим скорше дістатись до рідні. Вже ось-ось. Роздумував про хату й числив хвилини.

Станув в одному селі під Равою. Бачив наші війська, що держали фронт і хотів виминути. Та достеріг його стійковий і задержав:

Папери маєш?

Маю.

Оглянувши папери, сказав:

— На команду.

І попровадив його до сотенної канцелярії, що містилася в школі.

Тут був сотенний командант, саме занятий розмовою при телефоні. Олексі було ніяково. Хотів вимкнутися, та стійковий стояв біля дверей і не спускав з нього ока. Кинув знеохота оком на стіл, де розкинені були папері й лежала люпа. Під столом стояла скринка з крісовою муніцією. Нагадав собі ще бої на різних фронтах і задумався. Збудив його з задуми голос сотенного, що саме скінчив телефонічну розмову.

— Звідки йдеш?

Олекса випрямився на позір.

— З війни!

— З далека?

— З французького фронту.

— Ти хто? — міряючи від стіп до голви різко говорить сотенний.

— Українець!

— Но, гаразд. Документи маєш?

Виступив стійковий і вручив командантові папери. Сотенний перебігаючи скоро очима папери, сказав:

— Лишися в нас.

— — — — —

— Нам треба війська. Ворог наступає, нема кому боронити рідної землі.

— — — — —

— Лишися брате. — благає сотенний.

Олексу запекло в грудях. Чотири роки на війні, не бачив ні батька ні матори, ні Оленки. Вони на нього чекають, вигляда-

ють його. А тут вже так близько. Звісив голову і мовчить даліше.

— І я був на війні і батька й матері не довелось бачити....

Стиснулось серце Олекси. Так і шепче йому щось до вуха „і твої батьки може не живуть“. Підніс очі на сотенного.

— Нас так мало, а в ворога сила. Хто його стримуватиме, хто захищатиме наших стареньких батьків, наші хати, хто боронитиме наш рідний край....

В уяві зарисувалась йому рідна хата, перед очима станули тато, мама.... Не чув вже дальших слів сотенного. Бажалось йому бодай на хвилинку зайти між них, бодай поглянути, привитатись.

— Но й щож? Лишишся, правда? — говорить командант клепаючи його по раменах.

Олекса наче з просоння збудився, підвів голову і глядить тупо вперед себе.

— Ти не любиш свого рідного краю. Жаль! За те ворог любить твою рідну землю! Іди, іди собі до дому. — говорить з жалем і глядить у вікно.

На дворі вечоріло, на краї неба блестів молодик-місяченько. Олексі зробилося жаль, що так тяжко його судить командант і вишептав:

— Я через чотири роки не бачився з батьком і ненькою.

— І що з того? А як наша Батьківщина в огні, ти не йдеш на ратунок? Рідна земля тебе не прийме.

— Я ні разу не дістав навіть листа з дому...

— Може й добре це для тебе. Бо я одержав недавно письмо, та краще було його не дістати.

— Я лиш зайду на одну хвилинку і зараз поверну...

Нараз злопотіли скоростіли і селом понісся крик.

— Чуєш, чуєш, чуєш! Це зойк твого тата й мами. Не йдеш їх ратувати? Так, будь проклятий!! — кликнув в розпуці командант і вискочив з крісом з канцелярії. Затиркотів телефон, наче відгомін послідних слів команданта. Та не було кому зняти слухавки і довідатись страшної вісти: „в селі ворог“.

Наче грім, поразили Олексу слова команданта. Хватив кріс і полетів у село. Гнав без тями, без думки, в сторону звідки нісся лопіт скорострілів і крик. Перескакував плоти, впадав в рови та мигом підносився і біг далше. В ухах дзвенів йому тиркіт телефону, втікав перед проклоном. Набіг на віз чимсь навантажений.

— Що це? — кричить, хватаючи коні за повід.

— У відповідь понісся гук кріса, збиваючи йому з голови шапку. Миттю відскочив в бік і піймавши напасника за обі руки, повалив його на землю.

— Ти хто?

Та відповіді не почув жадної. Пізнав, що це ворог. Повернувся, щоб звязати його.

му руки, та він вирвався і втік. Встав, важко дихаючи, і став оглядати фіру. Поміж усякими річами побачив на возі скоростріл з тасьмою набоїв. Хотів попробувати чи не ушкоджений, та в туж мить дійшов до його вух тихий гомін ворожої мови. Присів, впялив очі вперед і достеріг, як ровом посувались якісь тіни. Зрозумів, що це вороже військо. Не було часу на довгу застанову, бо хвилинка, і може бути за пізно. Рішився на дуже ризиковний крок.

— Хлопці вперед! — крикнув що сили, пускаючи скоростріл. У рові заметушилось. Почувся крик. Ворог кинувся в розтіч. А скоростріл на сліпо сів кулі по полі. Нараз зникли тіни, лиш з села неслись крики. Оглянувся на село й помітив, як крізь городи мигали постатті, пізнав по мові, що це тікають наші.

— Все страчене — сказав у розпуці. Вхопив за віжки і пустився їм на здогін. Та було вже за пізно. Дорогу перетяв йому ворог, що вилітав і пустився за нашими.

— Що мені робити? — вертілось йому в голові — скритися? але де? — Вже хотів злазити з воза, коли побачив, що кількох з ворожих частин звернуло до нього. Спрямував скоростріл і пустив другу тасьму. Ворог не сподівався цього, втратив голову. Счинилось замішання, а далі стали тікати. Нараз відозвались стріли наших втікаючих частин. Завертали.

— Дякую Тобі, Боже, за поміч — промовив Олекса хрестячись — ми лиш боронимо своєї рідної землиці.

Другої днини покликали Олексу до курінної канцелярії. Був ранок, випогоджувалося. Ішов, а серце так билось. На лиці слідна була втома, та ішов різко з крісом на рамени, наче на стійку. Перед канцелярією здержав його вартовий.

— Мене кликали, промовив, приста-
нувши.

Вартовий впустив його. Ввійшов, став на позір і виголосив:

— На приказ, вістун Олекса Коцур!

Курінний, літами мабуть ровесник Олекси, стояв біля стола й бавився годинником. Здається ждав на нього. З видимим зацікавленням придивлявся своєму гостеві й щойно по хвилі, поступаючи крок вперед, лагідно промовив:

— Ти дуже гарно справився цієї ночі. Не спускав з нього ока стараючися читати з його лица й очей. Олекса стояв „позір“ навіть оком не моргнув.

— Ти захоронив село й уратував честь нашого війська. Мені оповідав сотенний і інші, подивлялися...

Та він стояв і мовчав, похожий радше на камяну статую як на живу істоту. Лиш на лиці показались румянці й ув очах миготіли дивні іскорки. Курінний щойно тепер завважав, що він стоїть на позір, приступив до нього і кладучи руку йому на кріс, сказав:

— Но, спочинь, спочинь! — і подав йому крісло. Та Олекса не сідав.

— Казав мені сотенний, що хочеш іти до дому.

— Вчора хотів, та сьогодні вже не хочу.

— Чому? — запитав, недовіряючи.

— Бо рідний край в небезпеці — відповів з повагою, акцентуючи кожне слово. Командант дивився на нього як в образ. Не багацько стрічав він таких хлопців, а оцей являється брилянтом поміж цими виїмками. Не важився навіть говорити йому „ти“. Вагався, чи питати його ще що, чи відпустити. Та перемогла звичайна людська цікавість. Хотів з ним говорити, щоб насолоджуватися.

— Ви, здається, маєте батьків і чотири роки ні разу не бачились.

— Мушу їх перше оборонити, щоб стріча була весела.

— Ви любите свій рідний край.

— Люблю, й тому лишаюся. Буду боронити рідного краю аж промине небезпека.

— Дякую тобі, брате. — промовив зі зворушенням командант, стискаючи йому руку. Ти чуєш жахливий зов рідної землі, ти ніколи не зрадиш рідного краю!

Розпрощалися сердечно, як два найщиріші товариші, дарма, що один командант, другий простий вояк. Олекса вийшов із канцелярії, проведений командантом і зник на скруті, за хатами. Бачив в уяві

тата, маму і любу Оленку, що усмікалися до нього, благословили його за оце патріотичне рішення. „Не кину фронту, не зраджу рідного краю ніколи-ніколи, хочби прийшлося терпіти найбільші муки і життя віддати“ — шептав собі, як вертав на свою квартиру.

А курінний ще довго глядів у його сліди й радісно всміхався. „Колиб більше таких, а напевно не дамося“. Війшовши до канцелярії покрутився біля стола і зів. Та зараз встав і приступивши до телефону, став говорити: „Вчера вечером зробив ворог сильний наступ на наше становище. Наступ відбито, ворога зломано. Захоплено 220 полонених, чотири муніційні вози і вісім скорострілів. Справжнім героєм цієї перемоги був вістун Олекса Коцур“.

Скорострільний відділ, у силі трьох скорострілів, був розміщений в трьох крайніх хатах, на західньому виході села. Олекса мав перший скоростріл і квартирував із чотирьох товаришами в одного багатого нашого господаря. Сам господар був вже вдовець і міг мати коло шістьдесять літ. Старший його син не вернув з війни, а молодший Максим був каліка, мав падачку. Наші хлопці не мали там надто великої вигоди, бо сам господар займався кухнею й страви не все йому вдавалися, хоч рад був нашим воякам угодити. Війни нікуль він не боявся, бо як говорив, не багачко оставало йому ще життя. У вільних хвилях, а найбільше вечерами заводив розмо-

ви зі своїми співмешканцями. Розмовляли про всяку всячину, про бої, розповідав їм про свого старшого сина. Дуже часто випитувався про скоростріл, про його уклад і спосіб стріляння.

— На що вам це знати, дядьку. — бувало говорили жовніри.

— Чоловікові все придасться знати — відповідав дядько і напрошувався. Жовніри, серед веселого гамору, оповідали йому, як накладається тасьму, як регулюється, як пускається в рух. Старець із зацікавленням слухав цих „викладів“, дотикався цієї машинки, брав у руки тасьму, і страх, як був цікавий поспробувати.

— Не можна пробувати, бо за це тяжка кара — говорить Олекса. На таких розмовах минали дні й тижні. Олекса обувся, як в дома. Написав два листи, оден до тата, другий до Оленки і ждав відповіді. Та відповіді не приходили. Написав вдруге і втретє, але надармо. Вже зачав снувати різні припущення. „Може не живуть“ вертілось йому у голові „може віддалась за другого“. Хвилями навіть жалував що тут лишився, або, що бодай не користав з відпустки, яку давав йому й курінний.

Надходили Різдвяні Свята, а він ще дальше вичікував письма з дому. Постановив просити відпустку на свята. Зголосився до звіту.

— Хочете на Свята до дому? — говорить курінний.

— Голошу слухняно, так!

— Добре! Дістанете п'ять днів.

День перед святами дістав готовий документ на п'ять днів відпустки. Зібрався, розпрощався з товаришами й господарем і пустився йти, коли нараз „алярм“. Махінально кинув клуночок на лаву і вибіг по скоростріл. В мить усе було готове; ждали приказу. Та приказ не надходив. Вже озивалися канонки, вже й скоростріли лопотіли, а приказу нема. По хвилі озвалися стріли з боків, а навіть чути було крик ворожих частин.

— Гей, хлопці! ви на що ждете? — кричить дядько — чи не чуєте що з трьох боків нас беруть. До роботи!

— Нема приказу! — говорить холоднокровно Олекса.

— Будете ждати, аж вас захоплять і поріжуть як баранів?

— Будемо ждати приказу!

А в селі тимчасом зчинився заколот. Крик і метушня. Селом біжать задихані вояки одинцем і по кількох, летять люди, женеться худоба. Нарешті озвалися стріли й із нашого боку.

— Гей, хлопці, не стійте дармо, не чуєте? — гукає що сили дядько.

Огонь змагався на всіх трьох боках. Кулі попадали вже й на подвіря.

Вкінці прийшов приказ. Привіз його вістовий, віддав Олексі і мигом почвалав даліше.

— Господи слава Тобі! А то булиб тут здрімалися — говорить дядько. Скочили на віз і поїхали, що дали ради гнати коні. За ними побіг дядько. Біля цвинтаря установилися і стали стріляти. Славно відстрілювалися наші скоростріли. Ворожі канонки „винюхали“ наші скоростріли зачали бити на цвинтар, та ніяк не могли жадної й поцілити. Кулі падали або за далеко, або за близько.

— Вони бють певно з моздірів, коли не видно їхньої кулі — жартує один.

— Вони оттак бють у бочку, а нам здається, що це моздір — смієсь другий.

— Таж вони кашляють, не чуєте? — жартує инший.

В цей мент надбіг дядько, задиханий, розхрістаний, спітнілий.

Оглянулися й розсміялися.

— Кашільніть їм ви, дядьку, най знають, які то наші канони — жартує один.

— Не ті літа друже. Але тобі, то це вдалося по горосі.

— Ха-ха-ха-ха — засміялись гуртом.

По якомусь часі канонки втихли й замовкав крісовий огонь. Бій скінчився. Ворожий наступ відперто.

— Но, й щож, гарно на фронті? питає Олекса дядька, вкладаючи скоростріл на підводу.

— Чи гарно, не знаю; але весело.

Посідали на віз і вертали, співаючи про Наливайка.

Вже було геть з полудня, зближався Святий Вечір. Дядько збирався ладити вечерю.

— А вареники будуть? — питає один.

— А будуть, будуть. І стрільна до ваших каноник також будуть — говорить місячи тісто.

Знявся регіт, аж вікна задзвеніли. Один Олекса стояв біля вікна й задумався. Думками витав коло рідньої хати. Там мама готує вечерю, а тато лади́ть запашне сінце й пайку соломи під стіл. „Іти чи ні“ завдавав собі питання.

— Гей, Олексю, ти язика загубив по дорозі — говорить дядько кидаючи пироги на окріп.

— Загубив, а ви найшли і маєте тепер два — відповідає один з гурту.

— А ти й одним товчеш наче ступою.

— Вам на кутю, дядьку.

— В такій ступі, то й кукілю не втовчеш, не то пшениці — каже дядько й розкладає пироги на лаві.

— А олій маєте до пирогів? — вмішуєсь знову хтось.

— Та як мені мати, коли я мусів тобі в голову вляти.

Сміялися всі сердечно, старалися один одного перехитрити. Дядько мав для кожного готову відповідь. Порався коло кухні; відставив борщ, заглянув до голубців і став сипати до макітри мак.

Олекса не брав участі в розмові. Він передумував плян своєї дороги. Оцей нинішній ворожий напад перечеркнув всі його плани, і тепер на сам Святий Вечір було йому ніяково пускатись у дорогу. Якийсь невидимий голос шептав йому іти хочби і в сам Святий Вечір, коби лиш бути дома, коби бодай побачитися зі своїми по чотирох роках розлуки. Рішився йти. Вхопив клуночок у руку, взяв кріс і кинувся до дверей.

— Гей Олексю, не годиться на сам Святий Вечір пускатись в дорогу — говорить старий, здержуючи його.

— Мушу. Буду бігти, а потім всяду до поїзду і над ранком буду дома.

— Кажуть, що лихо ходить на Святий Вечір, чіпає людей і блуд водить подорожними. Повечеряєш, заколядуємо, а тоді вже по півночі можеш йти. Тоді безпечно.

— Там мене виглядають...

— І так не встигнеш на Святий Вечір.

Олекса дався переконати. Уложив собі, що вийде зараз по вечері і рано буде дома. Відложив клуночок і кріс і сів собі на стільці.

— На, та три мак до куті.

Взяв і зачав терти. А в думці все йому дім. Нагадав собі як, малим хлопцем, просив мами, щоб давали йому трошки солодкого маку.

— А чому то дають мак до куті — озивається один з гурту.

— Як чому. Як Ірод казав вбивати дітей у Вифлємі, то ангели стали плакати. І оці сльози падали на землю і родились з них маки — оповідає котрийсь.

— Мені оповідали мама — говорить Олекса — що, як народився Ісус Христос то всімхнувся. Матінка Божа побачила усміх Ісуса і питає: „Чому всімхаєшся, Ісусе?“ „Бо багато людей піде до неба“. „А як багато?“ питає дальше. „Вийди і подивися“. Мати Божа вийшла на двір і поглянула на поле. А там росло багато маків. Вирвала один прийшла назад до стайні та каже: „Людий я ніяких не бачила, але росло там багато оттаких головок“ і подала Ісусови один мак. Ісус розірвав маківку і з неї висипалось багато білих зерняток. „Бачиш“ мамо тільки людий піде до неба, кілька зерняток в оцих всіх маках, що ти бачила“. Матінка Божа дуже втішилась, що так багато людей піде до неба і нахилилась над Ісусом, хотіла Його поцілувати. Та зжахнулась, бо побачила, в очах Ісуса сльози. „Чому ж Ти плачеш тепер?“ питає Його. „Бо ще більше людей піде до пекла“. „А як багато, Ісусеньку?“ „Піди на двір і подивися“. Вийшла на двір і побачила по другій стороні на полях знова мак, але дуже — дуже багато. Вирвала одну, прийшла до Ісуса і каже: „Людий я не бачила, та по другій стороні росте дуже — дуже багато таких головок“. „Розірви її“. Розірвала Пречиста Діва маківку і звідтам висип

пався чорний мак. „Кожде зернятко, це чоловік“ каже Ісус, а Матінка свята плаче. „Не плач мамо. Чорні зернятка розтиратимуть і мішатимуть з пшеницею і їстимуть люди на Свят-Вечір. Нагадуватимуть собі моє Різдво й багато-багато розкається і доступлять ще Божого милосердя“.

Всі зітхнули вичуваючи тягар своїх гріхів, наче бачили свої чорні зернятка.

— А я й не знав, чому білого маку так мало, а чорного так багато — озивається один.

— Бо більше грішних, як праведних.

В тім дався чути тупіт кінських копит. Всі нагло зірвались з місць, хватаючи за кріси. До хати впав вістовий з приказом, і добуваючи з кишені папір, подав його Олексі. Олекса нервово отворив листьмо, пробіг його очима, а потім промовив: „Здається, що ворог схоче нам зложити сьогодні свої „святочні“ бажання. Заряджено острє поготівля. Ти Скибо, звернувся до одного, з одним скорострілом підеш зараз на цвинтар.“

— От людська праведність. Навіть таку святочну хвилю нам каламутять — говорять всі нараз.

— Тому, що я ще сьогодні, після вечері, відходжу, провід над четою передаю Мигалеві.

Скиба, бажаючи всім щасливої вечері, вийшов. З надвору туркіт воза й знову втихло. Після цього запанував пону-

рий настрій. Кожний рад був бодай цей один вечір пережити безжурно, святочно, без думки про стріли, про кров. А тут, наче подих смерти, розвіяв святочні думи. Сиділи мовчки, як тіни, схиливши голови. Не помітили, як в сінях почувались важкі кроки й у хату ввійшов дядько, з вязкою сіна в одній руці, а в другій соломи. Тричі поздоровив всіх словами: „Христос раждається“. Очунялися й встаючи хором, поважно відповіли: „Славіте“. Один світив лампу, а другі стали розстелювати на столі і на лавах сіно. Відтак приніс ще діда і поставив його в куті за столом. Робили це спокійно й із таким святочним піднесенням, як діти одного тата, як колись у себе в дома. Накрито стіл чистим, білим обрусом, витканим двома червоними тасьмами. Дядько поклав на стіл здоровенний книш, добув з полиці біленьку просфору і став її краяти. Всі мовчаливо приглядалися цьому, здавалося, наче рахували ці малі кусні.

Олексі закрутилися в очах сльози. В уяві станув йому рідний дім і тато й різдвяна просфора. Четвертий рік не бачив цього, хоч там його виглядали, згадували; його частинку клали на столі біля вікна, де звичайно він сидів. Чи і нині тато поклали йому його частинку біля вікна?

Дядько покравивши просфору, підійшов до Олекси.

— Най Господь пішле тобі щастя, здоровля, довгого віку й добру жінку.

Щоб Господь тобі дав застати в здоровлю батька й неньку.

— Дай Господи і вам багато-багато потіхи тут, а там вічного щастя. — Поцілувалися, держачи частинки в руці. І так по черзі бажав кожному та взаємно цілувалися. Син лежав на постелі й йому подав частинку. На тарілці лишилося ще два кусні, один поклав на краю стола, другий біля діда.

— Це для моїх душ — сказав, потираючи очі, в яких блестіли сльози. Бідна, вмерла на тиф тому два роки, а син на італійському фронті впав. А оцей, — показуючи на хорого — стояв вже зі стричком на шиї під деревом, як були мадари. Він ще дитина, а вони взяли його за шпіона. Перестрашився і дістав слабість. Зруйноване моє щастя тут, і я тільки мучуся на цьому світі. — Закрив лице руками й плакав як мала дитина. Ніхто не випитувався його про подробиці, ніхто не перебивав. В цьому старцеві бачили образ недолі цілого нашого народу. Держали в руках частини просфори, гляділи на прибитого горем батька, яким колисало горе. Піднісся, держачи вогку від сліз просфору.

— Не гнівайтесь. Наболіле серце не видержало. Це вже не повториться більше. Но, заспіваймо.

І затягнув „Роздество Твое...“ Підхопили інші й поплила таїнственна пісня. Як робурханий потік у зливу, гре-

міли голоси, дрожали, не достроювалися, несли жаль і скаргу до маленького Ісуса на недобрих лукавих людей, за кривди й насильства. Коли скінчили, стояли ще хвилину мовчки, слухали її відгомону в своїй душі.

— Дай Боже, щоб другі свята ви сряткували в щастю в своїх родинних гніздах, у вольній, щасливій Батьківщині.

— Дай Господи! промовили гуртом і стали їсти свої частинки.

— Сідайте хлопці за стіл. Чим хата богата, тим і рада. — Садовились. Душ чотири, на кінці сів дядько.

— Вибачайте хлопці, що я сів собі, забуваючи, що нема господині. Пора вечеряти. — Встав, підійшов до кухні, наляв у дві миски борщу і подав на стіл.

— Борщик червоненький, як людська кровця — замітив один.

Взяли за ложки й їли.

— Ти Олексю щасливий; завтра їсти меш дома.

— А ми... — озвався сусід.

— А ви зі мною — говорить дядько, припрошуючи.

— По чотирьох роках... зітхає Олексю.

— А я дальше буду без нікого, з оцим калікою. Боже, Боже... Не побачу ні сина з війни, ні своєї подруги... Широко роздулись йому ніздря, в грудях наче щось обривалося. Давив у собі плач, та в старечих очах блестіли сльози. Під кухнею палахкотів весело вогонь, гейби

хотів розігнати невеселі думи, що роєм наседали бідні голови. Десь далеко вили собаки.

— Гей хлопці, сьогодні не похорон. Веселімся, заколядуймо — закликав дядько, встаючи від стола.

— Геть зі смутком! Хай ворог плаче. Колядуймо!

Встали, як на команду, й заспівали „Бог предвічний“. Повеселійшали. Дядько подавав пироги й приговорював:

— А пильнуйте язика, щоб не прилип.

— А розмочити не має у вас чим?

— Он, повна коновка.

— Не цієї а... — Не докінчив, бо нараз злопотіли скоростріли. Зірвались всі на рівні ноги й вискакуючи через стіл, стягнули обрус і миски. Загув великий дзвін на тривогу. У селі знявся крик і протяжно скавуліли собаки.

— Ворог! — сказав дядько, заломлюючи руки.

— До скорострілів! — загремів Олекса й вибіг на двір. За ним побігли інші. Кинули машинки на вози і рушили.

— Та куди? — вертілось у голові Олекси. Чути було стріли під саміським селом і то з двох боків, значить ворог окружає. По хвилі озвались стріли вже в самому селі.

— Щож зробимо? — питали Олексу інші, що здержали підводи й стояли безраді. В тім і з третього боку почули стріли і проразливий, боєвий крик ворога.

— Назад! закликав і завернув коні.

Туркіт возів по замерзлій груді за-
глушив частинно гук стрілів. Не відіха-
ли ще й сто кроків, як і з цього боку
озвалися скоростріли.

— Здержатися! — загремів Олекса,
зіскакуючи з воза. Ворожі стріли змага-
лися, мішалися з голосними боєвими о-
кликами і реготом. Не мали надії спинити
ворога, тим більше, що чулися стиснені
з усіх боків і не мали вістий про наші ча-
стини. Хотіли бодай прочистити собі до-
рогу до втечі, щоб не попасти зі своїми
дорогими скорострілами в ворожі руки.

— Скоростріли на землю! — закли-
кав Олекса що сили і отирав рукавом піт,
що цюркотом спливав по чолі й лиці, хоч
на дворі тиснув мороз і дув студений ві-
тер. Поквапно стали уставляти на дорозі
скоростріли й закладати тасьми з набо-
ями. Фіри з набоями стояли під плотом.

— Стріляй!

Загуділи нараз три скоростріли, си-
нали на сліпо кулями по вулиці й на поле.
Хвилями якийсь із них затинався, гейби
набирав сили, а тоді чулися крики, про-
разливі зойки, а навіть плач. Ворожі
стріли втихли.

— Осторожно вперед!

Та в цюж мить за своїми плечима
почули вороже „гурра“, і задеревіли. По-
ложення було більш як грізне, майже без-
вихідне, а до того не знали, чи ворог з пе-
реду не притаївся за останніми хатами.

Смерть або полон заглядали їм у вічі. Та застановлятися не було коли, бо кожня хвилинка була дорога й треба було зараз щось робити. Олекса, важко дишучи, розказав:

— Скорострілами обернись! Стріляй!

Знову залопотіли скоростріли. Коні, що досі спокійно стояли біля плота, нараз зірвалися і чвалом пустилися вулицею, ломлячи плоти, бігли на осліп, просто на ворога. За чверть години й із цього боку стало втихати, розпорошений ворог тікав.

— Два скоростріли в село, за ворогом, один лишається тут!

Дав приказ Олекса. Приказ зараз виконано. Двох хлопців вхопило скоростріли, наче легонькі забавки і скорим ходом подалися в глиб села. Дорога була дуже небезпечна, бо зза кожного дерева й ізза кожної хати міг випасти ворог і їх полонити. Та це й на думку їм не прийшло, ішли собі як найбезпечніше, нарікаючи на піт, що вгризався їм у вічі

Олекса лишився на місці, продумуючи, що далше робити. Відійшов шмат дороги в напрямі виходу зі села й надслухував. Стрільня не вгавала. Зрозумів, що ворог опанував часть села і намагався зайняти решту. Та не сподівався, звідки має його вичікувати. Від людського крику і плачу, у селі гуділо. Рад був почути команду, або боеві оклики нашого війська, але надармо. Пустився слідком за двома

скорострілами й підійшов під пліт, де ще перед хвилиєю стояли підводи. До його вух дійшов притишений стогін. Станув і впиялив зір на колоду, що лежала при вулиці, коло двох грубезних лип.

— Хто це?

— Ратуйте люди добрі — простогнав голос.

— Хто то?

— Ратунку...

Цей голос був йому наче знайомий. Поступив аж до самої колоди й побачив, як в болях вився дядько.

— Що вам дядьку? спитав, нахилившись над ним. Цей, благальним поглядом глядів на нього, дарма силючись щось промовити. Не мав часу довше його випитуватися, бо важилась доля соток людей й уже хотів відійти, коли якийсь невидимий, у його душі, голос шепнув йому: „І цей старець належить до цих соток нещасливих і він терпить за рідний край“. Приложив руку до його голови, налиплої кровю й запитав:

— Ви ранені?

— Ні.

— А чому ви скржавлені?

— Я скржавлений...? — прошепотів.

— Ваша голова в крові.

— Мені шумить в ухах. Води... — за-
лебедів, як дитина.

— З чогож то це?

— Я пильнував коней... а вони спо-

лошилися... — тягнув слово за словом дядько, поликаючи слину.

— Щож я тут з вами зроблю, де я вас подію... — жаліючи, говорить Олекса, — можеб ви могли підвестись, я запровадив би вас до найближчої хати.

— Нога болить... не дам ради...

Олекса нагнувся, щоби руками взяти старця і занести, коли, у віддалі яких двіста кроків, нагально озвались кріси, а за ними скоростріли. Відчув, що ворог напирав вдруге.

— Прощавайте й не гнівайтесь — сказав Олекса, складаючи на його скривавленій голові горячий поцілунок.

— Лиши, лиши мене... тебе взиває розпучливий голос рідної землиці. Борони її.

Олекса не чув вже цих слів, а гнався що сили до двох скорострілів, що кликали його на ратунок. Перескакуючи через пліт, зачепився за кільчастий дріт і роздер собі руку. Не чув ні болю, ні упливу теплої кровці, а летів майже без думки, як божевільний. Байдуже йому, що городами й побіля него мигали тіни втікаючих в паніці наших жовнірів, що над головою літали йому ворожі, а може навіть і свої стріли, що ціле село дрожало від гуку й крику, біг, важко дихаючи, на осліп до своїх двох скорострілів. Нараз, якби хто вдарив його сильно в праве рамя, відрухово вхопився рукою за болюче місце, і як довгий, звалився на землю. Та

зараз-же схопився, і пігнав далше. Ось вже і скоростріли один стріляє, другий мовчить.

— Другим стріляти! — закричав, що сили і прикляк біля нечинного скоростріла.

— Давайте тасьму!

— Нема! — озвався один захриплий голос.

Наче громом ражений, звалився Олекса на землю і шептав з розпукою „нема... нема...“ А ворог настирливо підсувався крок за кроком, сіючи кулями на два скоростріли; очевидно зрозумів він, що була це остання наша твердиня, що за хвилинку і вона мусить впасти і зі стрілами слався веселий регіт.

Щераз піднісся Олекса зі землі, та не мав сили встоятись на ногах і оперся на підставу скоростріла. Побачив лиш одного-одніського свого скорострільчика і другий замовклий вже скоростріл, хватаючись за голову. закликав з сдчаєм:

— Втікли тамті?

— Втікли...

— Зрадники рідної, святої землиці! Не даймось брате! Стріляй!

— Нема ніщо вже...

— Ніщо...? Берім скоростріли і йдім до тамтого скоростріла. Миттю вхопили оба скоростріли й пустилися бігом. Та ворог гже був за плечима. Олексі закрути-

лась голова, звалився на землю, накриваючись своїм скорострілом. Не чув ніщо, що діялось коло нього.

III.

Різдво...

У селі, біля церкви догаряють хати. Не чути ні плачу, ні крику. Втомились люди після Свят-Вечора і суятяться, як тіні по цвинтарищі, похиливши голови. Про що думають сердешні? Чи жаль їм цих недогарків з хат, чи недосвятого Свят-Вечора, чи оцього святого Різдва, що доводиться їм в огні і крові стрічати, чи може — може на дні серця заблисла їм золота надія? Гей, гей...

Біля догоряючих хат стоїть гурток людей і сторожить, щоб не занялась дзвіниця. Вогонь притихає. Ще лиш палахкотить корчма і сіє кругом червоними пасмами й димом. З поспіхом бігають чоловіки й жінки з коновками, з розмахом виливають на вогонь воду і спішають знову.

Втім загуділо, наче грюкіт грому, у воздуху заблис синявий сніп вогню і впав на дзвіницю.

— Дзвіниця, дзвіниця... — понеслись голоси. І в мить дзвіницю обняв вогонь. Люди безрадно стояли з повними коновками над дзвіницею і не могли ратувати, бо горів сам верх. Дехто вилазив по ща-

блях драбини і силувався зляти водою, та це на ніщо не додавалося, бо вода не долітала.

— Розбивати дзвіницю!

І кількадесять людей кинулось під дзвіницю, хто з сокирою, хто з дрючком, а дехто голіруч. Та сильні стовпи не подавались. Лиш дзвін, один-одинокий, дорога пам'ятка і свідок давніх часів, муркотів, як умираючий старець, пращаючись зі своїми мешканцями-дітьми.

— Горить дзвін! розступіться!

Ніхто не чув цієї остороги, а розбивали що сили дзвіницю.

— Дзвін, дзвін...

Зачала горіти стеля і займались стовпи. Щойно тепер розскачилися люди на боки, як побачили над головами вогонь.

— Під церкву!

Ніхто не ворухнувся, як приковані стояли на місці і гляділи на дзвін, що легонько колихався в огні і скомлів, як хора дитина.

— Вогнем кидає на церкву!

В тій хвилі загуділо і понісся пронизливий гомін дзвона. Останній гомін. Захиталася дзвіниця і розсипався верх.

Церква, церква!

І справді вогнем зачало кидати на церкву; розпалені гонти і іскри сипались на бляху і палахкотіючи, зсувались на землю.

— Боже ратуй нас — неслись голосіння.

Ціла дзвіниця була вже в огні, горіли підвалини.

Ісусе захорони нам церковцю... молились люди, зливаючи водою стіни церкви.

Заломилися стовпи й вязання дзвіниці і хитаючись падали; бухали свіжі клуби вогню та заразже притихали. Дзвіниця догаряла, а люди невтомно гасили вогонь водою. З дзвона остала розтоплена сціпеніла маса.

На лаві, в одного господаря, лежав Олекса і важко дихав. Уста зісинілі, зчорніле лице, очі зайшли млою. Поволі підходила до нього смерть.

— Води... — застогнав, скидаючи зі себе накриття.

Над ним нахилилась жінка, у її очах кілька застиглих сліз. Діткнулась рукою його чола і похитала головою.

— Вмирає...

— Може Бог змилується ще над ним, ще такий молодий... озивається голос чоловіка від стола.

— Йому щораз гірше... говорить жінка і накриває його знов рядом.

— У Бога все можливе.

— Та так. Але йому вже не стає віддиху. Замочи ручник у воді й подай.

Чоловік подав замочений, в холодній воді, ручник і сів знову біля стола.

— Води... — вищептав хорий і вплялив очі в стелю.

— Ого! Він вже дивиться на стелю. Коби хоч до завтра дочекав — сказала жінка і заломила руки.

Обоє вмовкли, лиш прискорений, легкий віддих хорого наче тикання годинника нісся по хаті.

У хату звійшов ворожий жовнір і мірячи обоїх поглядом, спитав:

— Тут є хорий?

— Так.

— Може вояк?

Жінка звернула очі на чоловіка, шукаючи відповіді.

— Може тиф?

— Не знаємо.

Жовнір поступив кілька кроків до лави, де лежав Олекса. Приглядався йому мовчки.

— То вояк!

— ...

— Як помре, повідомите нашу команду. Розумієте? — сказав і вийшов, посвистуючи веселу пісеньку.

— Як помре... а як буде жити, що тоді? — загадала жінка, змінюючи хорому оклад.

Три дні лежав Олекса без пам'яті. Обоє старенькі ночей не досипляли, ходили коло нього, чували. Четвертого дня трошки йому полекшало. Чув, що болить його ціле тіло.

— Де я є?

— А деж?, у нас в хаті — силуючись на усміх, сказала жінка.

- Що зі мною?
- Хорий, хорий, парубче.
- Хорий?
- Чи радше ранений.

Прижмури́в очі і збирав всі мисли, щоб нагадати собі попередні події. Та ніяк не міг зібрати гадо́к.

- Деж я був ранений?
- Тут у селі.
- Давно?
- На сам Свят-Вечір.

Знова приплющив очі і думав. Видко нагадував собі сумні події Свят-Вечора, бо стягав бровами і перебирав пальцями руки.

- Ви мене найшли на дорозі?
- Ні. На городі під стогом.
- Під стогом?
- Під нашим стогом, накритого військовим плащем.
- Я не мав плаща. — Вдивлявся у жінку з недовірям.
- Ти мабуть мені не віриш. — Вийшла з хати і за хвилю вернула, з плащем у руці.
- Оцим плащем — сказала і поклала його на него.

Олекса вдивлявся в него і звертаючи свої очі на жінку, сказав:

- Це Андрійв плащ.
- Якого Андрія?
- Могого товариша. Ми разом несли наші скоростріли. А не знаєте, де він є?

— Не знаємо. Певно мусів втекти кудись, може перекрався до своїх.

— До своїх? А тут не стоять наші?

— Так, тақ, вже четвертий день сидять чужі.

— А де наші?

— Не знаю...

Коли так обоє собі гуторили, ввійшов якийсь парубок, закутаний в стару кожушину, з батогом у руці, і стручуючи з себе сніг, поздоровив:

— Слава Ісусу Христу.

— На віки слава, — відповіла господиня, приглядаючись гостеві з усіх боків. Олекса пізнав цей голос і звів очі на нього.

Мовчали усі троє, якби надумувались від чого зачати розмову.

— Ви може збились з дороги? — заговорила перша господиня.

— Та ніби так... Позвольте господине, що хвилюку собі відпічну.

— Сідайте, сідайте! Вибачте, що я вперед не просила, але думаю собі...

— Чи далиб ви мені трошки напиться води? — перериваючи господині, заговорив гість.

Жінка метнулася до коновки. Води було лиш на дні, і беручи коновку в руку, сказала:

— Заждіть хвилиночку, принесу свіжої.

Як замкнулись за нею двері, оцей незнаний прискочив до Олекси і вхопив його за руку.

- Пізнаєш Олексю?
- Андрій... Боже...
- Так, він сам. Скриваюся по людях...
- Тут в селі?
- Тут. Передтим бував по ріжних хатах, тепер сиджу у дядька.
- У дядька? Як там з ним?
- Лекшає.
- Ти мене виніс з дороги тоді...?
- Прости, що не заніс я тебе до якої хати, але Бог свідком, не було коли і як...
- Щож думаєш дальше робити, Андрію!
- Над цим я ще не думав. На разі жду, аж ти поздоровшаєш, а тоді може оба що придумаємо.
- Довго ще ждати... Чую, що кроку не зробию.
- А певні ці люди, що ти у них...
- Ввійшла господиня і поставила коновку на землі. Набрала в горнятко води і подала гостеві.
- Чи ви заїхали до кого кіньми, бо не видко воза на вулиці...
- Мені коні забрали на підводу...
- А ви?
- Я втік.
- І виреклися коней?
- Ця розмова не була йому в смак, встав і прощаючися, якби з неохотя, промовив:
- То ваш син хорий на лаві?
- Син і оборонець рідної землі — сказала зачиняючи за гостем двері, і гірко всміхнулась.

Чесні люди, благослови їм, Боже — промовив з тиха Андрій, простуючи крізь городи, до хати дядька, — а я не довіряв.

Дядько лежав на постелі з обв'язаною головою.

Його син Степан куняв на стільці.

— Степане, пали на вечерю.

Ліниво піднісся син і позіхаючи підійшов до кухні, отворив дверцята, і вкладаючи кілька полінець, заговорив наче сам до себе.

— Що тут варити? гм... — а звертаючись до тата, питає:

— Можна пшоно на молоці?

— Можна.

Наляв, ще теплого від корови молока до горшка і накрив покришкою.

— Що ще наставити?

Батько не відзивався. У хаті зробилась тиша. Крізь поломані, кухонні дверцята визирав вогонь і рисував таємні, червоняві, знаки на стіні.

У сінях почувись кроки і до хати ввійшов Андрій. Скинув кожушину, приступив до кухні і грів руки.

— Бере мороз — промовив, затираючи руки.

— Ти де був, Андрію? — спитав дядько.

— Був у селі.

— Щож там?

— А щож, біда. Люди ходять як строєні.

— Що ще?

— Бачив Олексу. Лежить у Гелети.

— Дуже хорий?

— Хорий, але добрі люди не дадуть загинути. Доглядають, як рідного сина. Питав за вас...

— Най Бог заплатить йому. Щоб лиш не довідались про него оці жовніри, а то певно не пощадилиб.

Степан засвітив каганець і почав сипати на молоко пшоно. По хаті понісся приємний запах молошної каші.

— Мусить — і він скритися, бо сьогодні й свої можуть видати — продовжав дядько. — У мене в стодолі в таємний скриток, ще з часів мадярів. Ніхто за нього не знає, крім мене і сина; і ніхто його не вислідив би. Колиб бодай міг він підвестись, то там цілими літами сидів би безпечно.

— І мені можна буде там скритись?

— Оба, оба ви. — Кажу тобі, безпечнішого місця не знайдеш у цілому селі. Раз впало на подвір'я кількох мадярів на конях.

Я стояв на вулиці, а жінка і син, оцей Степан, були вже в цій ямі.

Страх, як ми їх боялися оцих мадярів. Я, зі страху, вскочив на гумно, а звідси до обори і в скриток. Що не нашікалися, шаблями копали соломі, навіть стріляли, а ми сиділи собі, правда зі страхом, у своїй ямі. І не нашли нас.

— А в котрому місці оцей сховок.

— Зараз скажу. Присунься ближче. —

І став йому шептати на вухо, роблячи знаки рукою. При слабому світлі каганця, стать Андрія зливалась з дядьком і на перший погляд годі було розпізнати, що біля ліжка стоїть нахилена людина.

— Тату, каша зварена.

Ні тато, ні Андрій не чули цих слів, хочай Степан кілька разів їх повтаряв.

Ледви по добрій хвилі піднісся Андрій і затираючи руки, тішився:

— Дуже добре, знаменито. Як лиш Олекса зможе вдержатись на ногах, переведу його на оце нове мешкання. А в відповідний час, як прибудуть сили, перескочимо до своїх.

— Гей, Степане, вечерея вже готова?

— Вже від пів години. — Налляв у миску і поставив на ліжку біля батька. Степан сів собі на стільці коло ліжка, а Андрій на лаві і їли разом з одної миски. Після вечері клякнув Андрій і молився, а потім узяв кожушину й вийшов іще на двір.

Вже від двох неділь скривається Олекса і Андрій у дядьковій ямі. Мусіли скритись, бо хтось доніс про них ворогові і виявив навіть їхні імена, описав їх, як найкращих і найзавзятіших наших вояків. Хто це зробив, певно незвісно. Люди догадувалися й шівголосою собі говорили, що зробив це один із наших хлопців, що в початку служив навіть при нашому війську, та вскорі дезертерував і скривався. Мав це він зробити з пімсти, що за ним

шукали наші вояки, а головню ці скоро-
стрілчики не давали йому спокою. Інші
знова говорили, що за цей донос мав він
дістати навіть в заплату від ворога кіль-
канайцять буків. Як воно в дійсности бу-
ло, ніхто про це певно не знав, досить, що
хтось на них доніс і вони мусіли скри-
тися.

Олекса здоровшав, та здоровим ще не
був. Рахував дні, коли вже стане так здо-
ровим, що буде міг вирватися з відсіля і
податися до наших, що стояли фронтом
по сусідних селах.

Саме ввійшов в яму Андрій, і одною
рукою притягнув над вхід старий жолоб.
Якби на який приказ лягла собі коло
жолоба корова закриваючи тим способом
вхід у таємний скриток.

— Що сталося Андрію, що ти так
змінився.

— Шукають...

— Шукають?

— Може десятъох їх... є у дядька.

— Ти їх бачив?

— Так.

В тій хвилі дійшов до їх уший при-
спішений хід, радше біг, і голосна розмо-
ва. Притаїли духа, щоб ні одним рухом не
зрадитись. Чули, як вони ходили по гум-
ні, як перекидали вимолочені снопи, як
розкидали старим заліззям, стукали коль-
бами об землю. Потім кількох відчинило
стодолу а кількох ввійшло до обори. За-
деревіли. Зложили руки до молитви. Чу-

ли, як румигала корова коло жолоба, а по обори ходили жовніри і крісами обстукували стіни, та рухали гноем. Один вдарив кольбою обо жолоб, а котрийсь став зганяти корову. Корова заревіла і не рухалась з місця. Ще трохи походили по гумні, а відтак, залявши, вийшли.

— Богу дякувати за рятунок — промовили оба, і глибоко відітхнули.

— Хтось знов слідить нас. Треба матися на осторожности — загадав Андрій, щоб навязати яку розмову, бо мовчанка для них обох була дуже ненависною й нагадувала їм смерть; а вони оба ще хотіли жити, бачитися зі своїми найріднішими, рятувати рідний край.

— Нам треба тікати до своїх, Андрію. Небезпечно...

— А вжеж. Та ти ще не даш ради, а в утечі треба на все бути приготованим.

— Справді, я вже ходити можу, але бігти ні.

Сиділи оба аж до вечера та говорили. Яма була досить простора, з двома прічами і віконцем і найголовніше, було тут тепло. Вже пізнім вечером, оба виповзли зі схованки і підійшли до фіртки, та стали розглядатися. На дворі було тихо, денеде в хатах світилося блідаве світло. Стояли хвилинку мовчки, надумуючися, чи йти до хати, чи не показуватися. Почули як отворились двері в дядька та хтось вийшов. Всунулися за фіртку і слідили. Пізнали, що був це Степан.

— Щож там, Степане? — спитав Андрій, зачинаючи за ним фіртку.

— Біда, знова хтось доніс, що ви оба скриваєтесь у нас.

— Доніс...? — зі здивованням заговорили оба.

— Самі вони казали, що хтось із наших їм доніс. Знали навіть за сховок.

— Навіть за сховок?

— Так, так. Для того, як відходили, то загрозили татови смертю, як що вони вас не видадуть.

— Гм... похитуючи оба головами, зачудовані гляділи на себе, і шукали щасливої розв'язки цієї страшної новинки.

— Тато казали, щоб ви цим не журилися й далі сиділи собі спокійно. Вони якось собі з цим порадять.

Цєю новинкою чулися дуже пригноблені, не бралися навіть до вечері, що їм приніс Степан.

— Тато просили, щоби ви не виходили з ями. Вони пізніше зайдуть до вас, щось вам скажуть.

Стояли ще кілька хвилин разом мовчки, а потім подалися в свій сховок. Засвітили малу ліхтарку і нетерпляче ждали дядька. Пробували навіть відгадати, що він мав їм сказати. Може коло півночі почули легонькі кроки. Прийшов дядько.

— Як чуєтеся хлопці? — заговорив, сідаючи на причі.

— Ніяково. Маєте з нас багато клопоту.

— Ніщо, ніщо. Це дурниця. Коби вам лише що злого не сталося. Мені й так не багато ще життя, а ви молоді, і вас сьогодні потрібно. Таких як ви, мало. На вас чекають наші он-там — і показав рукою на схід сонця.

— Ми хочемо тікати... прошепотів Олекса.

— За скоро ще, за скоро. І тут вас потрібно. Розумієте? Тут можете також багато зробити доброго. — Вдивився у них своїми, старечими, огнистими очима, як би хотів переляти у них свої замисли. Оба мовчки вдивились у дядька, силуючись у погляді вичитати його таємний плян, проникнути його думку. Похожі були усі три радше на статуї, ніж на живі істоти.

— Що ви думаєте? — перериваючи мовчанку, спитав тихо Андрій.

— Я думаю, що ми маємо тут, у селі, допомогти нашим військам.

— Як, як?

— От саме в цьому вся річ. Я думав вже кілька ночий про це, чи не моглиб ми викрасти в ворога скоростріла.

— Скоростріла...?

— А тоді, моглиб ми допомогти нашим, як будуть наступати. Ця дядькова гадка видалася обом смішною, та не поважились засміятися.

— Це неможливо... сказав Андрій.

— Чи розумієте хлопці, що би то сталося, якби ми взяли ворога зі заду. В два

вогні. З одної сторони наші війська, а зі села, ми машинкою.

— Ціла штука викрасти скоростріл. Це не кріс...

Усі три думали чи далобся це виконати.

— Я маю інший плян, дядьку. Роздумуючи про це, що ви висказали, прийшло мені на гадку, зробити великий деркач з дерева, знаєте? Такий великий... і показав обома руками.

Дядько засміявся в голос.

— У мене нема малих дітий, забавляти нема кого...

— Не такий, для забави. Ми вже раз страшили таким декачем ворога і, чи повірите? Звук цілком як у скоростріла. Дається два язички і то з тонкої сталевобляшки, або навіть деревляні, але обтяжені на кінці бляшкою, а триби з бучини...

— Ха-ха-ха-ха — регочеться дядько.

— Ви смієтеся? На французькому фронті, ми такими деркачами і французів страшили. Думаєте, що не втікав? Як нам пізніше донесено, вони думали собі, що це новий тип скоростріла. Правда, що й одна машинка була тоді в роботі, але гуку було за десять.

— Ти ще й баняками будеш воювати?

— Пождіть, я зроблю, а тоді вже будете сміятись. Лише прошу вас, принесіть мені матеріялу і острого ножа.

— Добре, постараюся тобі це принести. Встав і пустився до виходу.

— Ага! Знаєте, ці жовніри, що тут були, обіцяли мені гроші за вас обох.

Хотіли собі вас купити. Та не на такого трапили. — Вийшов, погладив ще в оборі корову, і поволікся до хати. Було вже далеко по півночі, по небі косарі доходили вже до заходу.

По двох тижнях були вже готові два деркачі, а третій Олекса викінчував. Робота йшла дуже поволі, бо дядько не міг вистаратися сталевих пластинок, і не було відповідного ножа. Дядькові їх не показував, мовляв, аж будуть готові. Одного пізнього вечера вибрались оба з Андрієм крадькома в поле, щоб спробувати, чи вдатна робота. Лізли рачки городами на сіножати, де стояли стіжки. У ліс боялись іти, бо сподівались, що там розставлені ворожі стійки. Підійшли до найблищого стіжка і на хвильку присілися, та стали радитися, як робити пробу.

— На кожний случай мусимо подумати над тим, щоб в разі потреби десь скритися.

— А вжеж. Думаю, що буде найкраще як виберемо собі яму у стіжку, й там схоронимося. — І в мить зробили глибоку яму у стіжку. Ніч була спокійна, темно. Взяли оба по деркачеві.

— Вже! — дав знак Олекса.

І злопотіли два деркачі, одностайно, сильно. Напружили оба слух і зір, якби ждали якого чудесного явища й крутили обома руками що сили своїми забавками.

По кількох несповна хвилинах дійшов до їх вух гамір. Крутили безвпинно дальше, хоч піт заливав їм очі. Почули боеву команду, а далі озвались ворожі кріси.

— Чудесно! За таку штуку варто й умерти — говорить Андрій. По хвилі всунулися в глибину стіжка, накриваючись сіном. Чули, як попри стіжок перейшли розстрільною жовніри, тихонько, як мушки, даючи разураз сальви.

— Щож тепер зробимо, Андрію? Небезпечно вилазити, бо вони розлізлися всюди як муравлі і моглиб нас прихопити.

— Мусимо сидіти й ждати.

— В день буде неможливо вертати.

— Пропало. Тепер ще більше небезпечно.

Відкинули трошки сіна і надслухували дальше. По хвилині перейшла й друга розстрільна, чули непевні кроки і придушені віддихи.

— Добре ми їх перепудили, коли аж двома розстрільними сунуться. Прийдеться нам тут і кілька днів посидіти, бо вони скоро з відсіль не уступляться.

— Божа воля. Щоб бодай не хотіли перешукувати стіжків, а то попалобися нам.

Сиділи ще так може доброї пів години, як на переді, куди посунулись обі розстрільні, знялася сильна стрільня. Не сподівалися цього. Висунули голови і дивились. Однак нічого не могли запримітити, бо ніч була темна.

— Знова стріляють. Мабуть, чи й наші не рушилися.

І справді чути було подвійну стрілянину, виразну і глуху.

— Справді й наші стріляють.

— Очевидно, наші думають, що ворог наступає і відбиваються.

— Непорозуміння. Що з того вийде?

Знов перейшов відділ жовнірів і зник у теміні. Стрілянина не вгавала. Біля стіжка переїхало кількох кавалеристів, побренькуючи острогами. По якомусь часі стріли гейби глухли.

— Женуть наших.

— Як звичайно буває.

— І щож ми доброго зробили своїм, Андрію?

По яких десяти хвилях почувись опять виразніщі стріли. Зрозуміли, що наші сильніше напірають і витискають ворога.

— Слухай Андрію, попробуймо ще раз своїх деркачів.

— Чи вдасться?

— Але і не зашкодить.

Легонько висунулися зі стіжка.

— Ти, Андрію, підлізь під другий стіжок.

Андрій поповз тихонько на череві, держачи в руці свого деркача. Стіжок був віддалений може на яких 200 кроків. Приставав що хвилі і розглядався на всі боки. На щастя нікого не помітив. Стріля-

няна на переді йшла завзята Понад головою Андрія пролітали стріли.

— Наші стріли — думає собі, долаючи вже до стіжка. Станув навколішки і відітхнув глибоко, якби відбув не знати яку далеку дорогу. Не знав, що мав далше робити, чи ждати на знак Олекси чи самому починати. Переміг себе, ждав на приказ свого команданта. І по кількох хвилях почув цей приказ, заграв деркач Олекси. Не міг навіть повірити, щоб це була забавка. Металічний глухий звук зовсім добре наслідував скоростріл. Прислухувався кілька хвилин, гейби рахував ці звуки. В одній хвилині вхопив обома руками свого деркача і крутив ним з цілої сили. Не чув нагальної стрілянини на переді й ворожого крику, не бачив як сіножаттю мигали тіни втікаючого ворога. Заглушував і засліплював його лопіт власного деркача. Руки боліли з надмірного висилювання, але крутив далше. Тревало це може близько години, та йому здавалось, що була це одна хвилина; не завважив навіть, що під другим стіжком деркач мовчав. Опритомнів щойно, коли побачив біля себе кількох жовнірів, що хвилинку йому приглядалися, а потім стали голосно сміятися.

— Ти хто?

Якби німий, нічого не відповів, а крутив далше.

— Перестань вже чоловіче. Хто ти є?

— крикнув йому над самим вухом один жовнір.

Почув свою рідну мову і впав першому з краю жовнірови на шию, випускаючи з руки деркача.

— То ви свої... рідні... лебедів не своїм голосом Андрій.

Жовніри дивилися в нього як в божевільного.

— Ви прогнали їх...? Кажіть, кажіть! Нема їх...?

Відчули, що говорить до них чоловік свій, рідний брат, зворушений.

— Ти їх прогнав, брате.

Один з жовнірів підняв з землі деркача і став оглядати. Інші дивилися то на Андрія то на деркача.

— Ха-ха-ха-ха-ха — й цим ти стріляв? реготалися, перебираючи собі його з рук до рук.

— Ми чули подвійний гук. Деж другий? — спитав один.

Щойно аж тепер Андрій нагадав собі за Олексу і показуючи рукою на другий стіжок, сказав:

— Он — там...

Митом скочило двох до другого стіжка. За ними подались інші.

— Ранений... закликали ті, що перші добігли.

На землі лежав Олекса, в руках стискав деркач і стогнав. Підвели йому голову і побачили як з лівої груди випливала йому кров.

— Свої...? прошепотів Олекса, коли один прикладав йому до грудий кавалок білої шмати. Взяли його на руки і понесли, а з одежі скапувала кров і значила червоними слідами дорогу.

Стрінув їх вістовий і доніс, що село обсажене нашими військами. І туди понесли непритомного Олексу. Другого дня вивезли його до шпиталю. Товаришив йому, з двома санітетами, Андрій, не спускаючи цілу дорогу з нього ока. А дядько, зворушений до сліз, на прощання поцілював його в бандаж, що закривав глибоку, тяжку рану, що її завдала йому мабуть своя куля.

IV.

У безнадійному стані везли Олексу до шпиталю. Рана була глибока. Куля пробила ліву грудну клітку і застрягла у легеннях. Серця на щастя не порушила, хоч дуже маленько до цього хибувало. Лежав оббандажований у вагоні, весь блідий-блідий, майже зжовклий, як віск, з примкненими очима й зі звязаними руками, без памяти і руху. Андрій і санітети сиділи мовчки біля нього та з жалем вдивлялися в завмерле життя свого товариша й сумно похитували головами. Передовсім Андрієви стискалося з болю серце на вид щирого друга, хвилями здавалося йому, що це сон, що привид, та вмить насувався йому спомин недавньої ночі. Тоді прикла-

дав руку до його холодного чола, а поглядом огортав його поранену грудь і поликав ледви-ледви чутні його віддихи. Стації минали поволи, їзда тягнулася в безконечність. Рад був як найскорше довести його до місця, до шпиталю, віддати його в руки лікарів, а колиб це було можливе й самому лишитися при нім кілька днів.

По стаціях панував надзвичайний рух, одначе порядок мимо цього був доволі гарний. Дуже вразило його, що на стаціях вештається багато війська й то майже безчинно, коли фронт був слабо обсаджений і то майже все тими самими людьми, які з умучення падали з ніг і бажали собі бодай одної спокійної ночі.

— Отже війська є у нас доволі — думав собі визируючи крізь вікно — та що з того...

Санітети мабуть те саме думали, бо споглядаючи, спльовували і порозумівались знаками.

Вкінці приїхали до Сокаля. Обережно знесли Олексу до одного бараку, що служив переходною за шпиталь. Прийшов лікар і переглянувши папери, які доручив йому Андрій, став оглядати Олексу. Відкрив бандаж і став як вкопаний.

— Коли ранений?

— Вчера.

— Їв що?

— Ми напували його перевареною водою.

Лікар водив рукою по зраненій груді і слідив за віддихом. Та Олекса лежав як труп.

— Чи вийде? — спитав тихцем Андрій, стараючись вичитати відповідь на лиці лікаря. Та цей гейби не чув цього питання, слідив даліше, оглядав його руки і ноги, і морщив чоло.

— Ви можете вертати! — заявив лікар і накрив Олексу легоньким накривалом.

— Пане доктор, дозвольте спитати, чи вийде він з цього? — промовив Андрій, звертаючи благальні очі у лікаря.

Бажав почути притакуючу відповідь, та лікар не квапився з відповіддю, гейби важився чи мав відкрити правду, чи ні.

— Пане доктор... це мій найщиріший друг...

Лікар ще раз відкрив накривальце і відкриваючи бандаж процідив знеохотя:

— У Бозі надія...

Андрієві защеміло в грудях, в очах закрутились сльози і закриваючи лице руками, залебедів:

— Боже не опусти його... пошли йому здоровля... — відрухово вхопив руки лікаря — Пане доктор, добродію наш, ратуйте, ратуйте його...

— Зробиться всьо, що буде в нашій силі...

Хвилину стояли мовчки, спустивши очі вниз, наче боялись глянути собі у вічі, щоб не розвіяти послідної надії. Не

звертали уваги, як по бараку вешталися санітети, а з ліжок, уставлених у два ряди попід стіни, неслися притишені зойки ранених.

— Ви вже можете відіхати — сказав по хвилі лікар і покликав до себе одного переходячого санітета.

— Я хотів би бути одну ніч бодай при нім...

— Це недопускаємо!

— Позвольте, позвольте, пане доктор.

— Про мене... але будете в ждальні.

— При ньому... благав Андрій.

Лікар звернувся до санітета і скар-
тав його, що крутиться безчинно по салі промовив:

— Покликати зараз доктора Чіха й доктора Франкля.

Санітет пустився бігцем зі салі, а лікар звертаючись до відходу, сказав до Андрія:

— Одну ніч можете зістати, але тепер мусите вийти й найскорше можете прийти щойно аж за три години.

Вийшов з поспіхом, лишаючи Андрія і обох санітетів при раненім. За хвильку ввійшов ордонанс і заявив усім трьом, щоби зараз вийшли зі салі.

— Чому ж зараз? — замітив Андрій.

— Здається буде операція... шепнув ордонанс і настоював, щоб виходили.

— Андрій поглянув на Олексу й побачив, що на його лиці показалися рум'янці. Нахилився поцілував його в голо-

ву, і при тім почув уриваний, прискорений віддих.

— Горячка — шепнув санітет, потягаючи другого до відходу.

Вийшли всі три на двір. Темніло, лиш на стації блимали три великі ліхтарні й сичала машина. Хвилинку стояли, наче надумувалися, що їм робити. У світлі ліхтарень митали платки снігу, похажі на рій купавок, а з міста неслася військова пісонька.

— Ходімо до кухні, — сказав один санітет — ми ще сьогодні ніщо не їли, може нам дадуть щонебудь перекусити.

— Добре. Ходи Андрію! — потягнув його другий за руку. Та Андрій не про це думав. Його гадки літали біля вмираючого Олекси.

— Та ходи ж бо! — настоювали оба.

— Куди?

— До кухні!

— Чого?

— Як чого? Говориш, як мала дитина.

— Що там з ним тепер діється? Бідний... промовив сам до себе Андрій, не рухаючися з місця.

Вкінці потягнули його за собою та вступили до кухні.

Куховар порався біля кухні, приспіював собі під носом якусь пісоньку і не звернув на них уваги.

— Чи можна у вас що попоїсти? —

приступаючи до куховаря заговорив один санітет.

По хвилі сиділи всі три за широким столом, а перед ними парувала у мальованих тарелях горяча каша. Оба санітети їли зі смаком, лиш Андрій знеохотя тягнув ложкою та вдивлявся разураз у мале віконце. Куховар, радий що має в кухні товариство, навязав розмову, а радше сам став оповідати якісь сміховинки, а при тому здорово сміявся. Санітети докидали час до часу й своїх кілька словець от-так, щоб щось сказати, а більше займалися кашою. Андрія не займала ні каша, ні розмова.

— А цей третій з місяця впав? за-реготався куховар, показуючи на Андрія.

В тім увійшло до кухні кількох жовнірів з бляшаними їдунками й куховар став їм ділити кашу й молоко. Серед того висунувся тихцем Андрій і подався під салю, де лежали ранені. З биттям серця потягнув за клямку і вступив до середини. Наближився до причі, де ще перед хвилиною лежав його друг, але місце застав порожнє. Вже хотів кликати на голос, питатись що з ним сталось, коли в тім потягнув його за рукав один санітет і рухом голови повів його за собою. Водив очима по всіх ліжках, шукаючи Олекси. Перейшли здовж салю і увійшли в другу, таку саму довгу, заповнену раненими. Нетерплячка брала верх.

— Деж він? — закликав у голос.

— Пст! кричати не вільно! — на-
піннув його санітет.

Вступили в третю, значно меншу,
слабо освітлену салю.

— Ось тут, четверте ліжко на право.
Число 61.

Санітет пустив його вперед, а сам
поступав за ним. Андрій посувався на
пальцях, зі зложеними руками, вдивле-
ний у четверту причу, подібний в цій
хвили до таємної постатті, що підкрада-
ється на свою жертву. Станули біля
нього. Андрій залер віддих і нахилився.

— Він тепер спить. — шепнув са-
нітет.

— А може вмер...? — і нахилився
над ним еще блище, аж до самого лиця.
Почув слабий його віддих і випростову-
ючися, зітхнув.

— При пам'яті?

— Здається, ні.

Олекса лежав горілиць, з примкне-
ними очима, змарнілий, з червоними на
лиці плямками.

— Не вільно до нього ніщо говорити,
бо це дуже йому пошкодилоб. Розумієте?

Андрій кивнув головою. Відтак са-
нітет відійшов, а він згинаючи легко ко-
ліна, приклякнув біля причі, й мимохіть
став молитись. Затоплений в молитві, не
бачив, як на пальцях пересувались по
салі санітети й дижурний лікар, що най-
довше затримувались біля цієї причі.
Прочунався щойно, як санітет потрутив

його з легка рукою й дав знак, щоби вийшов. На дворі вже робився день.

— Відходить за пів години ваш поїзд — сказав, відводячи його на бік. Щераз окинув причу поглядом і в очах затремтіли йому сльози. Ішов через салі хитаючися. з розкиненими руками, начеб шукав опертя. У дверях почекальні зустрівся з лікарем.

— Що з ним?

— З ким?

— З Олексом Коцуром.

— Може вийде...

— Певно не знати?

— А що сьогодні певне на світі? — сказав лікар і подався у салю. Андрій вийшов на двір; тут на нього вже ждали оба санітети й разом пішли до поїзду.

*

*

*

Олекса кидався в горящі. Санітети безпереривно над ним чували, міняючись що дві години. І лікарі часто до нього забігали, оглядали, нотували горячку, приписували нові ліки.

— Не мала це річ. Закаженне... — промовив оден зі санітетів, що з кількома іншими, ішов за дижурним лікарем.

— А вжеж. Але прецінь оперували.

— Щож з цього? Лекша справа з рукою, ногою, але грудь...

— Мабуть не доживе вечора. А шкода такого хлопця. Писали за нього в послідньому числі „Голосу знад Буга“.

— Сам курінний писав до нас за ним, — замітив котрийсь.

Аж п'ятого дня під полудне в спокоївся, опам'ятався й отворив очі. Його погляд спочив на хресті з розп'яттям, що висів на протилежній стіні. Вдивлявся довго-довго якби перший раз в життя бачив хрест. Відтак звернув очі на санітета, що зі здивованням його слідив.

— Він все тут висить? — прошепотів, і повернув очі на хрест.

Санітет здивувався. Не порозумів як слід, про що питався хорий.

— Чи хрест на стіні все тут висів?

Цим питанням чувся заскочений. Що за маловажна річ. Він був вже тут другий місяць і ніколи його не завважив. Впрочім, хто на це звертає увагу. Хорий проникав його своїми запалими очима і вижидавав відповіді.

— Я не завважив... — замнявся санітет — але здається, що висить від давна.

— Не завважили...? простогнав хорий і примкнув очі.

Санітет взяв це за об'яв горячки, а при цім мимохіть поглянув на хрест, що припадав у пилі.

По добрій хвилині мовчанки, хорий опять глядить на хрест, а відтак питає:

— Він мене виратував... Зійшов з хреста і був при операції... Так, так...

Санітет піднісся зі стільця і приложив йому до голови свою руку. Горячки

не було. Та ще не довіряючи, вложив йому під паху термометер.

— Я не маю горячки... Пошукайте мені на шиї медалика... Хотів витягнути руку, та не мав сили.

Одною рукою витягнув йому медалик, а другою виняв термометер, який показував 36 степенів.

— Приложіть мені до уст медалик.

Миттю сповнив його бажання. Попеченими горячкою устами цілував раз-враз медалик і шептав:

— Мій Ісусе коханий, Ти мене вилікував.

Санітет з зачудованням придивлявся цьому і поликаючи кождий поцілунок і кожде слово хорого, насолоджувався його надземським щастям.

— Вже.

Стиснув у пальцях медалик, нахилився і з набожністю його поцілував, чуючи ще на ньому тепло його сердечних поцілунків. Саме в цю хвилю прийшов другий санітет на зміну. Жалко було йому опускати хорого, хотів бути при ньому й то як найдовше. Перекинувся з цим другим кількома словами й остав даліше. Олекса заснув і спав вже аж до вечора. Другої днини чувся вже краще. Лікар з двома санітетами зміняв йому бандаж. Робота це була дуже прикра, бо бандаж прилип до рани і тяжко було його відірвати. Санітети відривали поволи і за кождим потягненням показувалася

жовтава течє з кровю. Це повинно було справляти хорому невиносимі болі. Та він лежав спокійний, легко всміхнений задивлений у пилом припадений хрест на стіні. Нараз одним рухом шарпнув лікар бандаж, а ціла рана вкрилась червоною матерією. Олекса навіть не зойкнув.

— Ви дуже терпеливі — завважив лікар, промиваючи рану.

— Я прошу о це Ісуса, — лагідно всміхаючись, відповів хорий.

Та лікар гейби не дочув цієї відповіді, звертаючись до санітета, промовив:

— Подати ляпіс.

Цей мигом сповнив приказ.

— Мусите затиснути зуби і нужно держатись, як колись на фронті під Равою. Трошки болітиме. Витягнув прилад, похорий на олівець і став ним водити по рані. Олекса ані не скривився.

— Болить?

— За рідний край Ісус солодить мої болі.

— Ісус...? — якби з відтінком іронії сказав лікар.

— Ви не знаєте нашого Ісуса, пане доктор. Шкода, що ви не є христіянином. Той Ісус вливає до нашого серця любов, в якій топиться всяке терпіння.

Лікар обандажував його знова, а санітети накрили його грубим коцом.

— Чи не маєте яких побажань? — спитав лікар, збираючись до відходу.

— Маю одну просьбу, пане доктор.

— Прошу, прошу.

— Я прошу ласкаво попросити команданта, щоби він зарядив отерти з пилу оцей хрест — і рухом голови вказав на стіну.

— То станеться зараз. — А звертаючись до одного санітета, приказав: — Покликати сюди ордонанса з драбинкою, платком і водою.

Лікар лишив одного санітета при хорім, з прочими вийшов.

По хвилині ввійшов ордонанс з драбинкою, приставив її до стіни і став спинатись. Зняв хрест і зачав обмивати. Коли вже скінчив, узяв його в руки і хотів назад повісити.

— Будь ласка, подайте його сюди. — попросив Олекса.

Ордонанс завагався.

— Подайте, подайте...

Приніс, і ставляючи біля ліжка, спитав:

— Чи не хочете, щоби повісити його деінде?

— Ні. Хочу подивитись.

— Я його добре обмив.

— Не це. Хочу його поцілувати. Піднесіть його мені.

Підніс до його уст. Олекса обняв його поглядом і поцілувавши разів кілька, промовив:

— Я його, оцего Розпнятого, бачив живого біля себе, як мене оперували. Чи

повірите? Лікарів було двох. Чи правду говорю?

Санітет і ордонанс з видимим захопленням, потакнули головами.

— А він, мій коханий Ісусик, був третій. З терневим вінцем і пробитим боком... але усміхнений... Він стежив, як лікарі різали мою рану й проводив їхніми руками. — Зітхнув глибоко і ще раз поцілував хрест.

Санітет і ордонанс роззявили роти і стояли ні в цих ні в тих.

— Віднесіть і повісьте його на цьому самому місці.

Ордонанс повісив хрест на стіні і, забираючи драбинку, повільною ходою вийшов зі салі.

Другої днини була неділя. Візита відбулася раньше як звичайно. Олекса поснідавши, відмовляв молитви. Та цього дня не мав щастя до молитви, бо раз враз вбігали до його салі санітети й шпитальна прислуга, порядкувати ліжка, вимітали порошинки, одним словом, панував тут надзвичайний рух. Відтак прийшло двох ордонансів, перенесли Олексу на друге ліжко, а його ліжко перебирали біленькою постілью, потім перебрали його у чисте, гарне білля.

— На милість Бога, люди, що ви робите? Я вчора перебирався. Нащо це все?

— Приказ, приказ, друже! Мусимо сповнити

І цього дня не помолився як слід

Олекса, обіцяючи собі, що зробить це пізніше. Та пізніше рух ще більшав.

— Ви з глуздів зійшли сьогодні. Цеж неділя...

Ніхто навіть не озивався на його уваги, а з поспіхом бігали, прятали.

Коло години одинацятої почув у сусідній салі надзвичайний рух.

— Чи може відворот, або вогонь — думав собі надслухуючи.

Нараз отворились двері і до салі війшов військовий старшина-сотник, побренькуючи шаблею, за ним оба лікарі шпитальні, ще кількох старшин, а далі санітети, ордонанси.

Натягнув на голову коц і ждав аж перейдуть. Чув, що уставлялись біля його ліжка і якась рука легонько знімала йому з голови коц.

— Це той? — звернувся сотник до лікаря.

— Так, вістун Олекса Коцур.

Оба лікарі, один з одного, другий з другого боку, піднесли йому трошки голову. Поглянув і здивувався. Напротив його ліжка в оточенні кількох старшин і санітетів, що держались на „Позір“, стояв сотник і держав в руках звій паперу.

— Ви, Олекса Коцур? — спитав сотник.

— Голошу слухняно, так — відповів, силуючись на різкий тон.

Запанувала тиша, що чути було, як билися серця присутніх.

— Мені доручено сповістити вам: Державний Секретар Військових Справ висказує вам похвалу за ваші геройські подвиги для Рідного Краю й надає вам степеня четаря.

Олексі закрутилося в голові, і не бачив уже ні сотника ні нікого з присутніх. Отворив щойно очі, коли почув, що стискає його хтось за руку.

— Честь Вам пане четар, що так гарно бороните рідної землі. Не згине наша Батьківщина, коли має таких синів,— закінчив сотник, вкладаючи йому у руку письмо Державного Секретаря.

Відтак всі по черзі підходили і стискали його обезсилену руку. Олекса не вірив, чи це сон, чи ява. Звернув очі на стіну, на хрест і всміхнувся, бо виразно бачив, що любо всміхався до нього Ісус. Вдивлявся в нього, забуваючи за усіх; навіть не чув як усі вийшли, лишаючи його самого у салі.

— Чи це дійсність? — питав сам себе. Та вмить зір його падав на білий звій паперу, що сторчав у його руці. Силувався його розгорнути, та лиш зміг доглянути велику печать, по середині з тризубом, і побіч підпис: Вітовський. Згорнув назад письмо і поклав собі на грудях.

— За багато радости даєш мені, Ісусе. Я негідний цього. Я лиш сповнив свій

обов'язок супроти своєї держави, як кож-
дий інший. Розділи цю радість і на моїх
родичів і на Оленку... Що там з ними те-
пер діється? — Впялив очі в хрест, ви-
чікуючи відповіді. І в тім привиділось
йому, якби з Ісусового боку скапувала
кров.

— Кров... кров... Ісусе, Ісусе... Ра-
туй наш рідний край, захорони моїх най-
дорожчих...

Серце нагально товклося йому в гру-
дах, в очах пожовкло, потемніло. Не ба-
чив вже ні паперу, ні хреста, ні крові,
не чув надзвичайного гамору і руху, що
саме повстав у перших двох саях. Що-
йно по хвилині почув, якби крізь сон,
як чийсь руки вхопили його раптовно і
понесли кудись. А далі, не памятав вже
нічого. Коли прочунявся, спостеріг, що
лежить у критому брезентом возі.

— Що це має значити? — думає
собі, дармо силкуючись розгадати причи-
ну так наглої зміни, — значить мене ку-
дись везуть.

Тепер виразно чув, що їде не лиш
він сам, але мусить бути багато фір, що
кудись їдуть.

Хотів піднести голову, щоб вигляну-
ти на світ, але не мав сили. До того була
це нічня пора і двох чоловіків сиділо на
переді воза і засланяли цілий вид.

— Чи може відворот? — майнуло
йому в голові. — Можеб спитатись? Та
краще ні! — Примкнув очі і старався

заснути, забути за себе, за шпиталь, за рану, за туркіт возів.

Нараз фіра на якій їхав станула. Чув як приставали інші фіри а в парі з цим доходили до його вух накликування фірманів, і притишені зойки ранених. Не міг видержати довше, щоб не спитатись, що це все має значити, хоч був майже певний, що це відворот. А страх, як боявся його.

— Гей, слухайте там, де ми їдемо?

Та фірман мабуть не чув його питання, бо навіть не оглянувся. Вичекав кілька хвилин і питає знова:

— Чоловіче добрий, де ми їдемо?

Фірман оглянувся і **нахиляючись** до нього, озиваєсь:

— Не чую, що говорите.

— Куди ми їдемо?

— Не знаю.

— А чому виїхали ми зі Сокаля?

— Відворот! пане четар.

— Відворот...? — повторив зі смутком. Волів був радше почути, що запалася земля, ніж оцю страшну невинку.

— Деж наше військо, чому не боронить своєї землі? — сунулися йому на голову чорні думи. — Правду казав мені колись сотенний під Равою, що ворог любить за нас нашу рідну землю.

— Як довго вже ми їдемо? — питає дальше, по хвилині.

— Другий день!

Не питав вже більше про ніщо. Це щō довідався, так його прибило, що волів був радше вмерти, ніж бути свідком, як клопоть за клоптем пропадав рідний край, як розхитувалася і падала Батьківщина. В голові шуміло, в грудях пекло його наче розжарене залізо. Хотілося йому встати, і спинити оцей похоронний марш живих трупів, перекричати туркіт сотні возів, закликати всіх, хто живе і любить рідний край, стати муром, рамя об рамя проти чужинецької навали. Та, бідака, не мав навіть сили піднести руки. Опали важкі повіки і знова втратив притомність.

Обудився аж на салі, в шпиталі. Повів очима кругом і замітив, що саля була заповнена ліжками, на яких стогнали і вилися у болях ранені, тай ще на долівці лежало їх доволі. У першій хвилі здавалось йому, що це сокальський шпиталь і кинув оком на стіну. Хреста тут не було. Нагадав собі щойно пережиті хвили відвороту і задумався. До його ліжка підійшла сестриця милосердя.

— Чи може чого потребуєте?

— Дякую.

Хотіла відійти, та спинив її рухом руки.

— Сестрице, в якому я місті?

— Золочів.

— Золочів...? А Радехів ми вже минули?

— Так.

- Коли нас тут привезли?
— Сьогодні.
— Радехів ще в наших руках?
— Не знаю цього, але здається...
— Занятий...?
— Говорили вчора, що Сокаль занятий.
— Хто говорив?
— Тут і в місті...
— А за Радехів нічо не говорили?
— Ні.
— Не прогнівайтесь, сестрице, що проситиму вас, щоб ви написали кілька словець до моєї рідні... я не маю ще сили рушити рукою...
— Дуже радо, але ще мушу оглянути кількох ранених. Добре?
— Дуже вам буду вдячний.

Пішла спокійно поміж хорих, несучи поміч оцим нещасливим. Олекса проводив її очима. Приглядався з якою терпеливістю і лагідністю кожного обслуговувала: оцего прикрила, тамтого підвела, одного напоїла, другого обандажувала, до иншого заговорила, а робила це все так спокійно, так любо, начеб не була це людина, а ангел. Не звертала уваги на шорсткі слова, що падали з уст деяких ранених, а тих, що нарікали, вговорювала.

— Не журіться, Бог милосерний не забуде й за вас.

Під стіною, коло дверей счинило двох ранених сварню.

Підбігла до них.

— Чого ви сваритесь, приятелі?

— Він мені витягнув папіроса, — промовив один.

— І за дурного папіроса, ви підносите бучу? Ви, мужчини, жовніри... Не сором вам? І думаєте, що Христос буде благословити нас, коли ви порушуєте його святий закон братньої згоди. Тепер саме більш як колинебудь треба нам взаїмного виrozumіння і згідливості. Там пропадає рідний край, а ви воюєте о марного папіроса...? — Оба засоромлені, вмовкли.

— Золота у неї душа — думав собі Олекса. — Що зневолило її тут мучитись серед цього гамору і болю?

Втім внесли на ношах до салі якогось тяжко раненого. Підійшла і перекинувшись з ними кількома словами, повела їх за собою. Поклали його на останньому ліжку під стіною. Довший час була коло нього, обмила, перевинула його і аж щойно тоді прийшла до Олекси. Розвинула папір і сіла на стільчику.

— До кого має бути лист?

Олекса надумувався.

— До батьків?

— Хай буде до батьків — промовив, ховаючи очі, гейби стидався. Зітхнув і став диктувати. Сестриця не підводила очий, а писала слово в слово, що їй диктував. Коли лист був в цілости написаний, встала і прочитала його в голос.

Постій 30. січня 1919.

Найдорощі Тату й Мамо!

В цьому місяці пишу вже одинацятий лист до Вас. Лежу ранений у шпиталі. Рана поволеньки гоїться, та не скоро ще буду міг підвестися. Не довелося зайти до Вас бодай на часок, подивитись на Вас, привитатися. Бог покерував моїм рішенням і я, замість вертати до хати, станув на службу рідній Батьківщині. Простіть, не гнівайтесь, рідний край в огні, а так мало іде на ратунок. Рад би я ще з Вами побачитись, пожити, осолодити Вашу старість. Відпишіть, змилюйтеся. Передайте поздоровлення для Оленки.

Цілую Ваші руки, Ваш син
Олекса

Дописка.

Моліться за мене, щоби Ісус позволив мені вернути ще до дому й Вас, здоровими застати.

Сестриця зложила лист і вложила у коверту та заадресувала.

— Щиро дякую, — сказав, коли вона забираючи зі собою лист, відходила.

Пробував зібрати думки, щоби нагадати собі щасливі хвилини з дому, але надармо. Розмови й зойки ранених, наче чорна хмара налягали на його голову й розсівали щасливі спомини. Хотів бодай заснути й приспати своє горе, але й це

не вдалося. Бився з розсипаними думками, що давили його важким тягарем і непокоїли. Щойно в вечір, по лікарських оглядинах і свіжім обандажованню заснув. Та був це сон томлячий, повний страхітливих привидів.

Другого дня рано збудив його переразливий крик, що виходив зза стіни. В першій хвилі думав собі, що це ворожий напад, тимбільше що в ночі снівся йому бій з ворогами, але коли розглянувся по салі і переконався, що все було в порядку, а крик втих, успокоївся. Вснути вдруге вже не міг. По якімсь часі ввійшла до салі сестриця, а за нею жовнір, несли хорим снідання. В цюжмить почув знова зза стіни вривані стони. До нього підійшла сестриця й поставила на столику горнятко молока і булочки.

— Сестрице, що це за стони?

— Це операція.

— Чия?

— Оцего, що вчора в полудне принесли на ношах.

— Ранений?

— Так, під Жужілем біля Белза. Чи повірите, що за відважний хлопець. Підчас відвороту наших частин на Сокаль, він заховався в Жужіли зі скорострілом. Коли вже ворог дійшов до Кристинополя і готовився переходити Буг, він в Жужіли пустив скоростріла на задню сторожу ворога.

— Чудесно!

— І ворог мусів відступити аж на Белз, а наші війська заняли становища кругом Белза.

— А як він тут дістався?

— Дістав три кулі в руку, вище ліктя і місцеві люди скрили його у себе.

— Скрили...? Боже їм заплати за це.

— Ворог з пімсти спалив пів села, а люди його не видали...

Обоє задумалися. Стони повтарялися.

— Щож оперували? — перервав мовчанку Олекса.

— Страшно сказати. Знаєте, дроз проймає...

— Кажіть, кажіть.

— Руку...

— Може відтинали?

— Так.

— Ліву?

— Ні, праву.

— Бідний...

Закрила лице рукою, витягаючи хустинку. Олексі стало ніяково. Порівняв своє каліцтво з його і пересвідчився, що тамтой без руки більше нещасливий. Ще щоби бодай ліва, а то права.

— Богато жертв і крові коштує воля, — промовила сестриця, і подалась у двері до салі звідки неслись стони.

— Коби хоч не надармо — подумав собі Олекса, перехрестився і став молитись. Не забув спомянути і за цього брата-

героя, що жертвував праву свою руку за рідний край.

Снідання сьогодні йому не смакувало; молоко видалось гірким. В очах стояв йому цей бідний народний каліка, без руки, зі скривленим з болю лицем і сумними очима.

— Мусить прийти воля — вертілось йому в голові, — ми платимо за неї високу ціну, згарищами, каліцтвом, кровю, а може й хвиливою руїною. Без жертв, нема нічого. Навіть сам Спаситель за болю людського роду заплатив своєю святою кровю...

Перервав свої думи, бо до салі війшов лікар і почалась візита. Приступив до нього лікар.

— Як здоровля, пане четар?

— Дякую ліпше.

— Горячка спала — сказав, кидаючи очима на орієнтаційну картку, що звисала на стіні над головою Олекси.

— Рана також менше болить мене.

— Апетит? Бачу снідання не тикали?

— На разі ще не хочу їсти. Трошки пізніше... звинявся Олекса.

Лікар прощаючись, подався поміж дальші ліжка.

По полудні цього дня завітали до шпиталю гості; кількох панів з панями з міста, з дарунками для ранених. Лікар начальник опроваджував їх по салі і давав їм короткі інформації що до ранених.

Ходили від одного до другого, випитувалися про це і про те і роздавали дари.

— Ще памятають про нас — думав собі Олекса, стежачи очима за оцими гістьми. — І терпіння стає приємним, коли бачиться, що хтось спочуває з нашим терпінням, поділяє наше горе.

Наближались до нього. Лікар шепнув їм кілька слів а вони кидали очима на Олексу.

— То ви цей герой з під Рави, пане четар? — спитала одна пані.

— Герой...? — здвигнув раменами Олекса — я сповнив лиш свій обов'язок жовніра супроти своєї держави. В такому разі більшість наших жовнірів це герої, а навіть і ці, що півнагі і босі стоять на фронті, без випочинку, хотай не здобули ні ворожого становища, ні ворожого кріса.

— Певно, певно... але ви... Ми читали за вас в газетах, славно списувались... — вмішалася друга.

— Як наказувала совість.

— Слава Богові, що ви живі — докинув один пан. А звертаючися до лікаря, спитав:

— Чи скоро випустите нам зі шпиталю пана четаря?

— Як лиш цілком виздоровів.

— А довго ще на це ждати? — заговорила пані.

— Думаю, до Великодня.

— Аж так довго?

— Скорше, скорше, пане доктор, ми возьмемо пана четаря до міста, покажемо наших дівчат, може яку собі вподобає — сказала пані всміхаючись.

Олекса не відповів ніщо, гейби не чув цих слів. Вони ще сказали кілька словець, а відтак відійшли, лишаючи йому спору пачку дарунків. Він навіть не помітив цього, потонував в думках. Нагадав собі Свят-Вечір під Равою і старенького безталанного дядька. Чогось зробилося йому жаль. Хотів, щоб вернулася ця хвилина, коли сидів у дядька за столом при вечері, радби побачити його жартовливого і розплаканого, як готовив вечерю і ділився просфорою. Що діється тепер з ним...?

V

Повних два місяці пройшло Олексі в шпиталі. Рана згоїлась, та сили вже не вернули. Ходив при палиці, легко подавшись вперед і кожної днини напрошувався, щоб пустили його до дому, що правно йому належалося. Лікар все відкладав, мовляв, аж набере більше сили, щоби в дома не дуже його перестрашилися.

Одного дня вийшов на шпитальне подвір'я і проходжувався. Побачив, як з кухні вийшла сестриця, несучи тяжко хорим друге снідання. Поздоровивши її, спитав, щоб щось сказати:

— Що нового, сестрице?

— Біда, пане четар.

— Яка?

— Вчора відтяли другу руку цьому
десятниківі...

— Котрому?

— А цьому, що так славно стріляв
в Жужіли.

— Бідняга, щож він тепер робитиме?

— Жалко глядіти на нього, без обох
рук. Може хочете подивитися на нього?

— Дуже радо, але...

— Але боїтесь, щоб не розплакали-
ся? Подумайте собі, він веселий, начеб
ніщо йому не сталося.

— Нині ще не піду, може пізніше.

І дійсно, по кількох днях він пішов
зі сестрицею до одинайцятї салі, де ле-
жали самі каліки, а між ними і цей, без
обох рук. Коли ввійшли до салі, спосте-
регли, що він спав. Підступили на паль-
цях до ліжка. Олекса глянув на него і зі
здивовання скрикнув:

— Петро Чумак.

Каліка отворив очі і вдивився в
Олексу.

— Це ти, Петре?

У відповідь закликав грімко:

— Олексо!

Хвилинку гляділи на себе мовчки.
Відтак Олекса нахилиючись над ним,
простягнув руку до повітання.

— Не маю чим повітатись з тобою,
братіку. Рідному краєві віддав я обі
руки.

Щойно тепер нагадав собі й Олекса, що кілька днів тому оповідала йому сестриця і обнявши його за шию обома руками, став цілувати. Був так ним захоплений, що не чув, як цей дотикався його раменами, силкуючись пригорнути його до себе. Підводячись, достеріг в очах сестриці сльози.

— Ти бідний тепер, пане друже...

— Слава Богові і за це. Коби лиш рідний край був щасливий. Волю бути калікою я, ніж рідний край мавби бути пораним рабом.

Олекса присів собі на краю ліжка і нильно став йому приглядатися. В останнє бачилися, як їхав ще на війну. Петро був тоді ще хлопцем і при прощанню дуже за ним плакав. Були собі дальшими свояками і дуже любилися. Вдивлявся в нього як в надземське явище, як в ангела, від якого мав довідатися, про те все, що його непокоїло, боліло, про що не знав і не міг довідатись через звиз чотири роки. Насувалося йому тільки питань, що не знав про що перше питатися, від чого зачинати. Нараз війшов до салі ордонанс і сповістив, що іде лікар. Олекса тихцем висунувся, шепнувши на прощання:

— До побачення в вечір. — Викрався, як злодій, п'яний зі зворушення. Опритомнів щойно на дворі, зачерпнувши повною груддю свіжого повітря. Присів на

лаві й став плакати, чого, сам не міг собі вияснити.

Коли пройшло перше вражіння, почав сміятися. „Як це гарно складається, що його бачу. Неодного довідаюся від нього, він розкаже мені й про родину й про Оленку“. Та вмить прийшло йому на думку, що так довгий час не міг дочекатись з дому ніякої вістки, що може не має нікого в дома, щоб йому відписати, і зібрав його страх. Встав з лавочки і поволікся до своєї салі. Кинувся на ліжку й став думати. Гадки не клеїлися, одна випирала другу, одна чорнійша від другої, наче рій шершенів відалися в його мозок, втискалися в серце, ранили, мучили його. Лежав, як на розжарених залізах і вижидав вечора.

Вкінці дочекався цієї хвили. Коли на салі втишилося, незаметно висунувся, подався на подвіря, а з відсіль до одинайцятої салі. Отворив двері і станув в середині.

— Ходи, ходи.. — почув голос.

Стояв прикований, без думки, без руху.

— Сюди, я тут.

Важко поступаючи, приступив до ліжка й оперся обома руками об поручча.

— Сядь ось тут на ліжку.

Послушний, як мала дитина, присівся. Ліжка проразливо заскрипіло. Впав бездушно очі у блідаве світло малої лампи, що висіла на стіні,

— Ти не був ще дома? — перебив мовчанку Петро.

— Ні.

— І письма не дістав ніякого?

— Ні.

— Ніщо не знаєш?

Це питання разило його наче громом. Затовклось нагально серце. Інстинктивно вичув, що над головою, наче темний, злий дух, повисла жахлива вістка. Зірвався на рівні ноги, наче хотів перед нею ухилитись, встромив свій зір у його лице й прошептав, а радше, проскавулів:

— Ну, що? говори.

Петра перелякала поведінка Олексі й виминаючи його погляду, не відповідав.

— І ти не говориш?

— Ти дуже схвильований, братіку. Сядь собі...

— Говори, говори хай знаю, не знущайся надімною.

— А будеш спокійний?

— Не муч мене. Пожалій...

— Їх вивезли.

— Куди?

— До Перемишля.

— До Перемишля...? Давно?

— На початку війни.

— За що?

— Взяли за шпionів.

— Тата і маму за шпionів?

— Так і в Перемишлі посадили їх до в'язниці.

— І випустили?

— Ні.

— Деж їх поділи?

Петро не важився відкрити страшної тайни і думав якби це оминути.

— Що розстріляли? — закликав з боєм.

— Ні.

— Повісили?

— Ні. — Глибоко відітхнув, гейби скинув зі себе важкий тягар.

— Щож, що з ними зробили?

— Нас випровадили з в'язниці, душ около сорока...

— І ти був також?

— Так.

— І що дальше?

— Вели нас мабуть до потягу. Ес-корта. Люди за нами кричали, кидали камінням, болотом, цеглами, гноєм...

— Чорти.

— Кільком розбили голови, вибили очі, калічили...

— І татові і мамі також?

— Ми йшли спокійно, навіть зойку ніхто не видав. Аж вийшли ми на вулицю Семірадського...

— Семірадського — повторив Олекса, якби хотів спам'ятати собі цю назву.

— І тут... застогнав, обрушився цілий на ліжку, якби відпихав від себе якусь невидиму примару, заплакав на цілий голос. Олексу запекло в грудях, щось задавило в горлі. Вхопився обома руками за голову і скричав несамоовито:

— І що?

— Випав відділ гузарів і влетів на нас з кіньми, з шаблями, і крісами... Оці слова зморозили Олексу, чув що хитаються під ним ноги і вхопився руками за поручча ліжка.

— І тратували і били... Я не пам'ятаю, що було далше. Я впав на землю, а на мене валилися пошматовані тіла нещасних. Вечером мене найшли у купі людських тіл...

— Всі погибли...?

— Всі...

— Тату, мамо...! — скричав останками сил Олекса і як підкошений, звалився цілим тятарем на землю. По хвилині вбігло кількох ордонансів і винесли непритомного Олексу на двір, а звідтам до його салі.

*

Після цієї ночі стан здоров'я Олекси значно погіршився. Діставав серцеві атаки і горячкував. Перенесли його до особної кімнати і строго заборонили входити там иншим. Коли вертала йому свідомість, насувалися перед його очі страхітливі події невинних мучеників, скривавлені і скатовані жертви з вулиці Семірадського, тато і мама, тоді кидався несамоовито на ліжку і лебедів як дитина:

— Не бачити мені вас більше, тату і мамо... Не заговорите вже більше, не повилаєте мене дома... А я хотів вам осоло-

дити старість, віддячитись за минуле...
Не довелося...

Минали дні за днями, надходила весна. У воздуху сміялися жайворонки, купаючись у соняшному саяві і розсипали радість. Та радість ця не долітала на землю, до людей. Не тішився і Олекса. В його душі звеніла недоспівана пекольна пісня війни. Визираючи крізь велике шпигальне вікно на поле, що дихало весняним сонцем, завдавав собі питання:

— А що з нею?

І рій думок навідав на його голову. Бачив її попарену вогнем, але всміхнену і сам мимохіть всміхався, то знов ввижалася йому схвильована, унесена, як тоді, коли вертали у Страстний Четвер з відправи і шептав, якби бачив її біля себе:

— Я тебе люблю...

То знова стояла йому перед очима заплакана, як прашала його при потязі, посилаючи йому послідний погляд.

— Не забуду тебе ніколи, дорогенька Оленю. Ніколи, ніколи...

Не счувся, як станула біля нього сестриця і подала йому лист.

— Здається з дому, пане четар

Не відповів нічого, взяв лист і став читати:

Постій, 8. квітня 1919.

Дорогий Друже!

Даруй, що так довгий час не давав я про себе вістки, але не моя в цьому

вина. Я попав був у полон під Стаями і випочивав за дротами. Та надоїв мені цей випочинок і я втік. Що чувати коло Тебе? Певно вже здоров і може відвідав свою рідню. Ждемо тут на Тебе. Дядько з під Рави вже небіщик. Бідака тяжко відпокутував за свій опір, що не давав своєї корови. „По мойому труші“ кричав. І так сталося. А його син, оцей що дістав падачку, переходячи через кладку, дістав слабість і втопився. Хай їх Бог милує... Ходять вісти, що ворог готується до офензиви. Побачимо. Може вдасться на Великдень дістати кілька днів відпустки, то скочу на часок до Тебе. Здоровлю Тебе щиро

Андрій.

Прочитав ще раз і задумався.

— Саме сумне — промовив сам до себе, складаючи листа.

— З дому? — спитала сестриця, що весь час стояла біля нього, якби і сама вичікувала цієї вісти.

— Від товариша з поля.

— А з дому?

— Не має у мене вже дому — шепнув, хитаючи головою.

Сестриця не питала вже більше. Зрозуміла, що згадка про його рідню справляє йому велике горе; кинувши слово на прощання, звернулась до відходу.

— Сестрице...

— Може чого потрібно?

— Чи можна би бачитись з цим десь-тником?

— З цим без руки і ноги?

— З ним.

— А може я моглаб сама переказати йому всі ваші побажання, бо лікарі за-казали...

— Заказали...?

— Після цього, як вас найшли непри-томного біля його ліжка.

— Лиш на малий часок, сестрице. Він з цього самого села що й я...

— Так? Я не сподівалась... В такому разі попробуємо. Заждіть хвилинку, а я розглянуся, чи нема лікарів. — Вийшла скорим кроком. Олекса присів на ліжку, і підпер голову руками. Ждав нетерпляче приходу сестриці, та вона не приходила. Став готувитися на зустріч зі своїм дру-гом і хотів зібрати гадки, які немилосерно пекли його серце, але надармо. Чув таку порожнечу в душі, опанувала його та-ка бездушність, що перестав почуватись самим собою. Нараз вийшла сестриця, зблизилась до нього і шепнула:

— Не можна.

Зірвавсь на рівні ноги і змірив її не-довірчивим поглядом.

— Чому?

— Він звинявся що хорий, може пі-зніше...

Чув, що опускають його останки зні, наче давив його хто залізними кліщами. Вхопився безрадно руками за голову і важко відітхнув.

— Кажете, не хоче бачитися зі мною?

— Пізнійше...

— Пізнійше...? Чи я доживу того „пізнійше“?—Присів, падаючи на ліжко, та заразже встав і міряючи остро сестрицю, різко промовив:

— Я хочу зараз! Розумієте сестрице, зараз!

— Він не хоче.

— Що...? не хоче? Кат!! Він мене ріже. Він мусить!! — став хвилюватись і поступив крок вперед. Сестриця відступилась на середину кімнати.

— Я не проведу вас.

— Ні? Мусите!!

— Я кричатиму.

— І ви проти мене? Я велю вам провадити! — Поступив ще кілька кроків, якби хотів її захватити руками і примусити, щоб його провела. Та вона, очевидно, зрозуміла його намір і відскочила кілька кроків в напрямі дверей. Олекса зрозумів, що цим способом ніщо не вдіє, що даремні його зусилля, відступив назад до свого ліжка. Серце нагально билось йому в грудях, в очах потемніло і звалився на долівку. Сестриця з окликом вибігла зі салі і миттю вбігла назад з водою і з флящиною якогось ліку. По кількох хвилинах прийшов він опять до себе.

— Не катуйте мене сестрице, проведіть. Я вас благаю. Я конечно хочу з ним бачитися... Він мені має щось сказати, — просив її як свого ангела.

— Ви не маєте тепер сили... — мисердячись над ним, промовила. У відповідь зірвався з ліжка, якби зовсім ніщо йому не сталось і взяв її за руку. Не в силі була дальше опиратися. Подалась вперед, він за нею. Перейшли кімнату і вийшли на подвір'я.

Станули під дверми, де лежав Чумак. Ще отворила йому двері, впускаючи його до нутра і сама зникла.

Олекса приступив до його ліжка і станув. Поглянули на себе, якби не пізнавались і мовчали. Перший промовив Олекса.

— Ти не хотів бачитися зі мною?

— Чуюся дуже хорим. Усе тіло бо-
лить мене.

— А мене ось-тут, — і приложив руку до грудий.

— Вспокійся, Олексю...

— Петре... що з Оленкою? — простогнав, подаючись цілим тілом наперед. Петро обрушився на ліжку, якби хотів завернути це питання від себе.

— Друже! Одно-одніське слово скажи мені: що з нею?

— Ніщо.

— Що це значить?

— Не хвилюйся брате, я добре не знаю...

— Кажи, кажи!

— Жив?

— Потакни.

— Ти дрижеш увесь. Впокійся. Підійди ближче, Олексю.

— Ні! кажи зараз! — Поступив ще крок вперед, і вдивився усім своїм єством у нього.

— Лякаюсь сказати...

— Значить, не живе, — закликав з одчаєм, і одним скоком був вже при ньому. Обняв його голову своїми руками і запер віддих.

— Не живе?

—

— Оленка не живе? — проникав його своїм зором, шукаючи заперечення. Та він примкнув очі і мовчав.

— Не говориш? Знаю вже! Чувш? Знаю вже, що не живе! — Піднявся і пустився до відходу.

— Олексю... вона не живе... — промовив ледви чути.

Ці слова наче шпилькою шпигнули його у серце. Здавив у собі зворушення і випростувався на цілий зріст.

— Вмерла?

— Підійди, усе розкажу.

Приступив до нього і сів на ліжку. Перед очима стояла йому Оленка, у барвінковому вінку, уся в квітках. Любу-

вався цим видом і не чув, як Петро оповідав за перші дні московської окупації. Спам'ятався щойно, як цей став розповідати, як у Максимців заквартирувались салдати.

— Так. Один з них став слідити за Оленкою.

— Салдат?

— Так. Батько і мати дилінували її, але бачили, що не зможуть її впилювати, відіслали її до тітки. Але і там найшов її цей нахаба. І раз у вечір причепився до неї.

— Іродів син!

— Але заплатив за свою нахабність, бо аж око втратив.

— Оленю...

— З мести спалили їм хату. А її ніби приарештували.

— І засудили?

— Салдати без суду її судили. Заподіяли їй лихо, а відтак у ставі втопили

Олексі закрутились сльози. Петро піднісся на ліжку і дотикаючись устами його голови, шептав:

— Не плач брате. Вона з честю згинула. Не судилось вам обоїм тут зазнати щастя, видно, така Божа воля.

Олекса встав, попрощав свого друга, і вийшов.

— Щож мені тут лишається? Мізерне півжиття. Тобі жертвую його моя Україно! Прийми його, хоч марне воно і надір-

ване, як приняла еси тисячі-тисячі дорогих жертв нашого неволеного народа і засій на славу Богові і на щастя міліонам.

VI.

Як доспіли збіжжа і під жаром горячого сонця клалися під серп, прощалися галичани зі своєю вузшою Батьківщиною, дорогою Галичиною. Переходили за Збруч. На прощання шелестіли їм високі тополі, а кучеряві верби слали їм придавлені зітхання найріднійших. „Гей.., ви бездольні діти, куди вибираєтесь? Чи ж немає вже для вас місця у рідній стороні, чи не бачите, що ваші хати в огні, що доспіли вже збіжжа? На когоч це лишаєте?“ шептав їм вітер. Ішли довгими рядами, з похиленими головами, мовчаливі як тіні... за Збруч. На здогін їм кликали поля: „Верніться, не кидайте нас“. У відповідь, води Збруча, змішані зі сльозами вигнанців, шевеліли, вдаряючи об береги з верболозами, наче хотіли вирватись зі свого корита і заступити їм дорогу.

Олекса їхав з обозом. Оцей відворот видавався йому сном. Не міг погодитися з думкою, що рідна сторона западається під ногами, що чужинець аж так далеко посягає по наше добро. Роздивлявся кругом і бачив безчисленні фіри, що довгими рядами посувалися вперед, а ген, далеко горіли села. Всунувся у нутро воза і прим-

кнув очі, щоб не бачити цієї всенародної трагедії, щоб забути оце видовище. Та туркіт возів палив його мозок, роздирав його серце.

— Що це сталося? кричав у його нутрі якийсь голос. Склонив голову і заплавав, як ще ніколи в життю.

— Тільки народа, тільки війська і надармо. Боже, Боже... так коротенько світила нам Воля — виривалися йому пекучі слова. Виглянув знов і глядів вперед себе. У місяшному сяйві стелився вид Поділля Великої України. Вискочив з воза, бо не хотів їхати в таку страшну хвилю. Здавалося йому, що всі на нього ззираються, що йому дорікають, що злорічать. Та ледви поступився кілька кроків, як сталися гнути під ним ноги і сів назад на фіру.

— Не дам ради, Бог свідком! Який пожиток з мене, для Тебе, кохана Батьківщино! Я вже каліка.

А другої днини під полудне загули в останнє ворожі гармати і гнали наших недобитків на зустріч большевикам.

*

В Новій Ушиці приділено Олексу як підкоманданта до бригадного обозу. Оце назначення прийняв він холодно, а радше з боєм, вважаючи таке життя повільною смертю. Та хоч з цим фактом погодився, то все таки не перестав мріяти за фронт, за бої. Знав, що так довго не здійсниться

його мрія, як довго не прийде до здоров'я і не набере сили. Для того що днини робив на своїй квартирі вправи, і носився з невідступним своїм товаришем, крісом. Жовніри з обозу з недовірям приглядалися цим щоденним його заняттям і сміючись, говорили:

— Знаєш Івасю, до нашого четаря щось приступає. Щодня у вечір, як усі підуть спати, він бере кріс і зачинає воювати, як на фронті.

— Кажуть, що він не при своїх -- відповідає Івась, — а шкода його.

Навіть і старшини-товариші не могли зрозуміти його поведіння, а навіть сторонили від нього. Він це відчував і не накидувався їм. При різних нагодах, де мусів додержувати товариства, чувся не свій, або незаметно усувався. Раз затягнули його на іменини одного сотенного команданта. Серед того, як усі найкраще бавилися, він неспостережено вийшов на двір і пустився на друге село, до свого обозу.

Вже під самим селом побачив якогось підозрілого ні то жовніра, ні то парубка, що через плоти передирався на поле. Стискаючи в руках кріса, більше з цікавості, як з обов'язку, кинувся за ним, і дігнав його вже на полі.

— Стій! — крикнув що сили. Підозрілий обернувся і спрямував до нього револьвер. В цюж мить вдарив його Олекса сильно крісом по руці вибив ре-

вольвер і піймавши його обома руками, кинув на землю.

— Ти хто? — спитав дивлячись йому у лице.

— Я з цього села.

— Що за один?

— Я... повстанець, — якби надумуючись просичав крізь зуби.

— Повстанець...? на чій службі?

Підозрілий рушився, намагаючись вирватись.

— Це тобі не вдатсья, добродію. Ти підеш зі мною.

Він шарпнувся з цілої сили і вскалив свої зуби у його руку.

— Так ти вмієш? — засичав Олекса, хватаючи його одною рукою за шию і держав його що сили. — Ти хиба собака а не повстанець. —

Саме надійшло кількох чоловіків і з цікавістю цьому приглядалися.

— Люди, ходіть сюди, допоможете мені зтягнути оцего чоловіка на команду. — Люди приступили і піймавши його, повели за Олексою. Олекса привів його на свою квартиру і при цих людях став його випитувати.

— Ви люди знаєте цього чоловіка? — звернувся до людей.

— Це не наш пташок, — відповіли усі три разом. — Це якийсь заволока, може конокрад.

Олекса став пегешукувати його кишені, а відтак встромив руку за пазуху.

Підозрілий пручався що сили, качався по землі і став харчати.

— От скотина, як удає... промовив один з людей.

— Це мабуть буде комуніст — докинув другий.

Тимчасом Олекса витягнув йому зза плечий брудний, чорний платок.

— Злодій! Он гроші! — сказали люди випускаючи його з рук. З платка висунувся зімнятий кусень паперу.

— Зв'яжіть його! люди, щоб не вирвався і не втік.

По хвилині лежав вже зв'язаний біля стола, кидав зловіщим поглядом і скреготав зубами. Олекса блід і червонів, пробігаючи папір очима.

— Чортівський зрадник! Бодай ти був на світ не родився!

— Що, що? — перекидувалися поміж собою чоловіки.

— Він викрав наші пляни з бригади.

— Викрав пляни...? значить, він шпiон, якийсь большевик, — сказали усі три.

— Він наш, галичанин, діявол у людському тілі. —

Олекса з досади не знав, що зі собою робити. Усе припускав, але щоб це був галичанин і до того найчорніший дух своєї армії і своєї Батьківщини, не прийшло йому навіть на гадку. Щоб краще впевнитись про це, поступив до нього і спитав:

— Ти галичанин?

—

— З девятої бригади, другого куріння, Мирон Зайчук?

—

Добув револьвер і скерував йому у грудь.

— Ти Мирон Зайчук?

— Так, — прошепотів, ховаючи голову під себе.

— Ти вкрав це для большевиків?

— Так.

— Ти найбільший зрадник свого народу, бо в найстрашнішу народню хвилю, ти готовиш шибеницю для нього. Ти подла худоба. — Сплюнув і відвернувся.

— Йому оттак! — сказав один, даючи знак рукою, щоб його повісити.

— Ні! Ще не пора на це. Ми його обводитимемо по усіх частинах, хай усі бачуть свого зрадника.

Олекса відпустив людей і покликав собі одного жовніра з крісом.

— Ти, Федю, будеш тут пильнувати оцего чоловіка, щоби не втік. А вважай, бо це шпійон! — Відтак сів за стіл і писав протокол. Писання не клеїлось. На голову насувались йому різні думки а передовсім не міг збагнути, що спонукало цего жовніра на так чортівський крок. Тер чоло рукою, якби хотів відшукати розв'язку цієї страшної загадки, що хвилі ставав від стола, то знова сідав.

— Слухай чоловіче, хто намовив тебе на це огидне діло? — спитав, стаючи напротив нього.

—

— Раджу тобі признайся, а це зменшить твою вину.

— Ніхто.

— Брешеш! Наш чоловік ніколи сам на щось подібне не зваживбися. Хтось тебе намовив, або підплатив. Правда?

—

— Скажи! Ти знаєш, що тебе жде, а коли виявиш, то може помилують. Я сам вставляюся за тобою і боронитиму тебе. Не скривай.

Зв'язаний обрушився на землі і прошепотів:

— Намовив.

— А хто?

— Жид з Бару.

— Жид...? А видиш, я сподівався, що ти сам не впавби на цю зраду. А не знаєш, як називається?

— Мошко Маховський.

— Гм... А дав тобі які гроші?

— Обіцяв.

— Богато?

— Сто карбованців золотом.

— А задатку не дав?

— Ні.

Олекса втішився оцими зізнаннями і сів за стіл, щоби оце все списати, та прийшло йому на гадку, що може він це

все видумав, щоб ратуватись перед смертю.

Длятого встав і підійшов ще раз до нього.

— Як це все що ти сказав є правда, ручу тобі, що тебе помилують.

— Але...

— Не хочу помилювання, я вповні заслужив на кару, — перебив йому, — а говорю правду не щоби себе ратувати, але перестеретти інших.

— Інших...? Чи ще був хто з тобою у спілці?

— У спілці? Ні! Але було двох жовнірів зі мною, і він нас всіх трьох намовляв. Тамті не далися ще зараз намовити, обіцяли пізніше... А я, окаяний, згодився...

Олексі закрутилося в голові. Не сподівався, щоби аж так дуже наражена була наша армія на большевицькі впливи і місцеві жиди закидали зрадницькі сіти на нашого жовніра.

— А як зовуться ці два стрільці?

— Вони невинні. Я не можу виявити їх назвиск.

— А як суд запевнить, що їм ніщо не станеться, чи назвеш їх?

— Назву.

— Но, добре! Бачу тепер, що твоя вина не дуже велика. Та все таки завтра рано буду мусів післати тебе до корпусу і залучу свій протокол. Сподіюся, що все піде гарно.

— Пане четарі! — озвався з благанням.

— Прошу, прошу говорити!

— Не вставляйтеся за мною. Я не варта вже жити. Я сплямив своїм вчинком чесне ім'я своєї родини і свого Народу. Мене гризе сумління... Я не мігби показатися людям на очі... захлипав, корчачись цілим тілом.

Не міг знести цього виду і вийшов з кімнати. Ніч була спокійна, тиха. Небо дихало на нього мільйонами зір і розливалось тугу і смуток. Десь заскрипів сверщок і зараз затих.

— Бідна, Ти Україно, всіх Ти притягаєш до себе, лиш своїх рідних дітей не в силі пригорнути і впоїти їх горячим до себе коханням. — Вернув у хату і поклався спати.

Та спати не міг. Переживання нинішнього вечора шматували його мозок; катували його душу темні духи дорогої Батьківщини, що так немилосердно відались у живе тіло народу, жирували і ссали. Нагадував собі зізнання цього нещасливого „зрадника“, потаємні зазіхання скритих і явних воротів, що всю Україну омотати павутинням підступу і зради — і зморозило його на цілому тілі.

Раненько зірвався з постелі. Ноги гнулися, в голові шуміло, якби після тяжкої слабости. Покликав двох жовнірів, вручив їм писаний протокол і велів

відвести до команди бригади Мирона Зайчука.

— Пане четар! Прощайте і не пам'ятайте мені цього. Я в зрадник і хочу спокутувати свій злочин. А колиб довелося вам бути в Тиневі, не згадуйте моєму отцеві за мене... — вийшов, завертаючись, і хопився за голову. Замкнулись двері. Чув ще уриване хлипання і одностайні кроки ескорти.

Може пів години після цього зявилося перед його квартирою кільканадцять місцевих людей. Думав собі, що прийшли вони з якою скаргою і вийшов до них.

— З чим приходите люди добрі? — спитав.

— Ми прийшли подивитися на зрадника, що вчора зловили.

— Я його вже відіслав до вищої команди.

Люди мабуть не дуже вірили цим його словам, бо стали перешіптуватися, а далі виступив з них один і промовив:

— Його зловлено в нашому селі і тут належало б його судити.

— Ні, громадяни! Його судитиме військовий суд.

Говорили ще хвилю між собою, а відтак стали поволи розходитись. Олекса вернув у хату. Поклався на постіль і захропів, та не надовго. Прийшов наказ рушати далше в дорогу. І тепер почалися найщасливіші дні нашої армії. На усіх фронтах поведено завзяту офензиву. Во-

рог тікав, рабуючи ще по дорозі що попало. Наша Армія більшала, кріпшала, жовнірів обіймало одушевлення. Село за селом, місто за містом очищували наші війська з під ворожої навали і йшли все даліше і даліше. Населення витало своїх братів-спасителів і плакало від зворушення. Була це не писана злука великого народу, порізаного варварським ножом гнобителів, але дійсне реальне єднання невмірущої української сімї, значена жертвенною кровю найкращих дітей одної Неньки. Лунав клич: „через Київ на Львів“ і з гігантчним поступом наших військ прибирав він щораз більш конкретні форми.

В першій половині серпня заїхав Олекса з обозом на довший побут до Бердичева і заняв на кватири величезні касарні за містом. Та вже по трьох днях переїхав у місто. Місто, доволі велике, не зробило на нім майже ніякого вражіння. Хотів вирватись звідсіль на село а радше на фронт. Почувався вже здоровим і шукав лиш нагоди, щоби пригадатись команді бригади, щоби приділила його в поле. Не мав можности скомунікуватися з бригадним командантом, бо він стало бував на позиції, і то кожної днини в іншому місці.

— Доведеться мені і вмерти при обозі — думав собі перечитуючи найновіщі воєнні комунікати — ось і Козятин наш, а за Хвастів іде бій.

Якось тиждень після цього при вечері зговорився зі своїм командантом за фронт.

— Пане сотник, надоїло вже мені життя при обозі. Я радби в поле, а тут не маю до кого віднести з одним проханням.

— Терпеливості пане-товаришу, терпеливості і фронт ще побачите. Ми війни ще завтра не кінчимо...

— Та бо вам жарти, а я тут конаю з безділля. Я не видержу довше. Кину обоз і піду сам без приділення.

— Про мене... — промовив сотник, щоб якось закінчити оцю розмову.

— Вам це байдуже?

— А хибаж плакатиму за вами. Вам пахне фронт, а мені добре і при обозі. Впрочім, хочете в поле, будете мати знамениту нагоду о це просити навіть самого генерала Микитку.

— Справді? Ви жартуєте, пане сотник. Самого генерала...?

— А так! В цих днях переїздитиме через Бердичів на Хвастів.

— Так?

— От саме і наш обоз про це повідомлено телефонограмою. Будемо робити тут дефіляду — і витягнувши папір, подав Олексі.

— Чудово складається, — сказав, пробігаючи очима письмо. — Прекрасно! Буду просити, щоб мене відпустили з обозу і зараз приділили на фронт. Дякую вам, пане сотник, за цю вістку. — При-

скочив до сотника і стискаючи йому руки, закликав:

— Хочу і я увійти, а не вїхати до Київа.

Послідні слова вкололи сотника. Дослухався в них, хоч і несправедливо, іронії киненої на його адресу і закурюючи папіроску, ніби нехотячи кинув на нього недогарком.

— Не всім судилось входити. Дехто мусить вїздити, а-декого також довозять.

Олекса не чув вже цього злобного дотинку, а дав волю гадкам. Мрів про генерала, дефіляду, про свій вимарш у поле, про чудовий Київ, за який чув лиш з оповідань.

— Ви ще лишаєтесь? — перебив йому сотник, збираючись до відходу. — Я вже йду.

— І я також.

Вийшли оба з кімнати, та зараз за порогом сотник відлучився і подався у місто, а Олекса на свою квартиру. По дорозі весь час думав про генерала, укладав собі, як проситиме його і як вже в короткому часі стане на фронті. Зайшов до хати і засвітив лампу.

— А що буде як не схоче мене вислухати і я лишуся дальше при обозі — майнула йому гадка — я інвалід, з постріленим боком. — Кинувся, як був одитий, на ліжко.

— Ні! За всяку ціну мушу дістатись у поле. Я ще хочу жити! — Вмить зір-

вався і станув на „позір“. Витягнувся як струна, вдарив обцасами і виголосив: „На приказ четар Олекса Коцур. Голошу слухняно...“

Втім отворились двері і в кімнату вступив ордонанс.

Побачивши четаря в поставі „на позір“, спустив очі і вхопив за клямку.

— Ти що хотів? — спитав його різко і підійшов до вікна.

— Приніс письмо, пане четар.

— Письмо? Від кого? — говорив, не відвертаючи очий від вікна. — Може приказ?

Ордонанс подав йому папір і вийшов. Він наблизився до лампи і став читати. Було це запрошення місцевого театрального гуртка на виставу, яку даватимуть на честь нашої галицької армії.

— Випадає піти — сказав сам до себе і сховав письмо до кишені. Покликав ордонанса.

— Ти схочеш піти завтра зі мною до театру?

— Дуже радо пане четар.

— Маєш тут сто карбованців, купиш завтра рано два білети.

— А які?

— Звісно, сидячі.

— Для мене стоячий, я собі потім і так сяду.

Другого дня пішов до театру. У почекальні застав уже кількох старшин і трохи стрільців. Підійшов до свого ко-

манданта сотника і почав з ним розмову. Та бесіда якось не клеїлася. Сотник поглядав раз в раз на годинник і позіхав. Відтак встав і пішов на салю, а Олекса лишився ні в цих ні в тих. Шукав очима, до когоби приступити і побачив двох знайомих старшин, що курили папіроски і весело собі балакали. Встав і пустився до них.

— Доброго здоров'я, гаразд! — відповіли оба на його повитання. — І ви тут? Здається, перший раз тут в театрі?

— Я був вже минулого тижня у „літньому театрі“ у саді. Витовкли мене добре і хтось добирався мені до кишені...

— Ха-ха-ха, знали у кого повні кишені — засміялися оба.

Тепер саме стало напливати щораз більше людей і вони подалися на салю, легко всміхаючись.

Саля була простора з галерією і льожами, в дві треті часті заповнена вже людьми. Орнамента стін блестіла і мінилася у сяйві електричного світла, фантазійна куртина дихала вижиданням.

На салі панував притишений гамір, схожий до шемрання водограю. Тут і там вирізнялася голосніша розмова переплітувана окликами і сміхом. Старшини побренькували шаблями, стояли у гуртках і приглядалися приявним. Задзвонив дзвінок і заграла музика „Гриця“. Олекса не чувся на radoщах. Цього він навіть не сподівався, щоб тут було так гарно. А до

того ця музика. Вона добиралася до його серця і розривала присохлі рани його нещасливого кохання. Він чув цю пісню ще у своєму рідному селі на вечерницях. Співала її також Оленка. Хотів нагадати собі, коли в останнє чув її.

— На Зелені Свята на вечерницях у читальні — нагадав собі і потонув у споминах. В тім задзвонено вдруге і втретє і стала поволи підноситись занавіса. Салля зацімліла. Сцена була пуста. По хвилині щойно показався один пан, вклонився і промовив:

„Достойні Громадяне!

В огні і крові купається уся Україна. З усіх боків налітають на наші землі вороги і готують нам нові кайдани. Хочуть нам видерти землю, за яку наші прадіди мучилися вмирили. Наші брати-Галичани не мали сили устоятись переважаючій силі і прийшли на ратунок Київу. Їхня сотисячна армія, рамя об рамя з нашими юнаками жене ворога і наближається до золотоверхого Києва. Ось перед годиною наспіла вістка з поля бою, що Біла Церква, і Мотовилівка у наших руках. Перші увійшли там наші брати-Галичани...”

Тут перервали йому присутні гучними оплесками і окликами: „Слава Галичанам“. Коли на селі втишилося говорив даліше:

„...За день два і святий наш Київ

обніме своїх далеких синів, славних братів Придністрянців, відітхне від кровавої **з**мори, якою заворожив Його москаль і випускає і підить Його святу кров. Зєдинились брат з братом у воріт своєї столиці, рабованої віками, усякими ворогами; піднімуть заплакану Матір і святом чинного єднання зложать святу присягу, гомінку на весь світ: „Батьківщина Дітям“. Наш театральний гурток оцією виставою „Бурлака“ шле своїм братям Придністрянцям всенародній привіт: „Ще не вмерла Україна...“

І з тисяч уст і сердець поплив гимн як гураган. Він злучив всіх в одно серце і в одну душу.

Після цього почалась вистава. Штука ця, хоч така звичайненька фабулою, чудово підходила під хвилю і гармонізувала з настроєм кожного Придністрянця. У безталанному „бурлаці“ кождий галичанин відчував свою теперішню долю. В антрактах пригравала музика і доповнювала настрої нашими стрілецькими піснями.

Олекса був зворушений. Не розглядався по салі, до нікого не говорив, а весь час сидів непорушно на своєму кріслі. Вдивлявся на сцену, ловив кождий рух актора, поликав кожде слово штуки, усею своєю душею переживав долю бурлаки. Хвилями йому здавалося, що оце все йому сниться, то знова ввижалося, що це він сам бурлакою, що це його власний дух снує спомини минулого. Не виходив

зі салі також в часі перерв. Хоч спадала куртина, в його уяві всі дієві особи грали даліше.

По скінченій виставі приступив до нього його ордонанс.

— Подобалося панові четареві?

— Дуже. Шкода ще вже скінчилося. Я слухавби до рана.

— І я також. Але людей, як у церкві.

Щойно тепер повів Олекса кругом очима. Саля набита виглядала як муравлиско. У дверях товпилися люди до виходу. Хвилинку переждали і як прорідилася саля, змішалися з іншими, зійшли на вулицю і пустились бульваром на квартиру. Перед, і за ними йшли гуртами місцеві громадяни і військові, голосно обговорюючи вражіння нинішнього вечора. Звільнили кроку, пропускаючи інших наперед. Бульваром котилася філя народу. Крізь листя дерев продиралося електричне світло і стелилося по алеї фантазійним коверцем.

Олекса мовчав, хоч Івась кілька разів пробував навязати розмову. Ген, напереді затигнули наші жовніри пісоньку. Підійшли до одної лавочки.

— Сядьмо собі ось тут Івасю. Ще пора до дому.

— Може втомились, пане четар.

— Трошечки.

Посідали на лавці, що була майже укрила в стіні живошлоту, поміж двома

каштанами. Напроти них бовванів у ті-
ни дерев величавий будинок комерційної
школи, а від дороги, у партеровому домі,
миготіло в сутеринах слабоньке світло.
Улиця пуста, місто сповите сном відпо-
чивало. До їх ушій дійшли рівномірні
кроки. Світло на вулиці погасло.

— Нічна стежа — промовив Олекса
— чувають...

— Ходімо, пане четар.

— Переждемо аж перейдуть. Нащо
мають нас чіпати.

Кроки ставали виразніші, зближа-
лися. Втім замітив Олекса, що світло в
сутеринах погасло. Попри них перейшла
рівним кроком, до такту, стежа, і пішла
дальше.

— Не замітили нас — шепнув Івась.

— Чи одного вони не достережуть.
От, хотайби, що діється в цьому домі в су-
теринах. Бачиш цей дім — нахиляючись,
показав йому пальцем.

— А що там може бути?

— Пст! — хвапив його Олекса за ру-
ку. — Бачиш?

— Ні.

— Знова світло. Он тут низько над
тротуаром.

— Це хіба світло?

— Так. Не спускай його з ока. Я
підкрадуся під віконце. Будь готов, як те-
бе закличу. — Легко рушився, щоби вста-
ти, коли знова почув кроки. Нащурих ву-
ха і впялив зір в цю сторону, намагаю-

чись достерегти, хто це може бути. Завважив, що були це кроки поєдинчі, одного чоловіка, хід дуже непевний, боязкий.

— Хто це? — спитав тихцем Івась. — Чи може який злодій?

Олекса дав знак рукою, щоби мовчав. По хвилині зарисувалася стаття цього чоловіка. Підсувався на пальцях, якби підкрадався, час до часу приставав, відкашлював, оглядався і йшов далше.

— Це підозр...

— Пст, — стиснув Івася за ногу четар, не відвертаючи очий.

Чоловік наблизився до цього дому, приступив до слабо освітленого віконця, нахилився і легонько застукав в певних перервах пять разів. З нутра відповів йому стукіт, похожий на бренькіт баняка. Після цього підійшов цей до дверей.

— Чув?

Івась потакнув головою. Відтак відчинилися двері, чоловік ще раз оглянувшись, всунувся до середини і двері опять замкнулись.

Оба глибоко відітхнули.

— Бачиш, що тут діється? А наші стежі ходять по вулицях і ніщо не бачуть.

— Це ватага якихсь злодіїв, — без надуми відповів Івась.

— Злодії нашої волі! — півголосом сказав Олекса.

— Як це розуміти?

— Побачиш пізнійше.

По якімсь часі знова озвалися кроки.

— Ще йдуть. Збираються на чорну раду.

Цим разом було їх вже аж трьох. Ішли мовчки повільною ходою.

Оба слідили їх з запертим віддихом.

— Можеби так нечайно випасти і їх прихопити, — замітив Івась.

— Даремний труд.

— Чому?

Олекса закрив йому руками уста. Саме в цю хвилю один з цих трьох відлучився і підійшов до віконця. Застукав п'ять разів. І знова бренькіт з нутра. Відчинились двері й усі три ввійшли до середини.

Вмить погасло в віконці світло.

— Вже радять, — сказав Олекса і поглянув на годинник. Було п'ять хвиль по дванадцятій.

— Щож будемо робити? — спитав Івась.

— Чекатимемо до години другої.

— Чого?

— О другій вони виходять.

— Пан четар вже тут були?

— Два рази.

— І було так само, як сьогодні?

— Так самісінько.

Івась хвилинку задумався, а потім спитав:

— Чи пан четар задумали їх злапати?

— Може...

— А що це за дім?

— Побачиш сам.

З далека почулись різкі кроки.

— Іде стежа Івасю. Встань, і тихцем підемо напрооти. Але мусимо іти обережно, бо нас можуть слідити.

Піднеслися і хильцем подалися горі вулицею. Пробирались так тихо, що дразнив їх скрипіт піску під ногами. Коли вже відійшли кількадесять кроків, почали на пальцях бігти, щоб лиш як найдалше зустрінутись зі стежею. Тревало це може чверть години, коли добігли і зрівнялись. Олекса прискочив до провідника і перекинувся з ним кількома словами. Вирішено на борзі підсунутись під дім і засістися.

— Але як це зробити? — загадав провідник — чи пан четар мають який плян?

— В тому й ціла річ. Це найголовніша вулиця і не легко на ній скритися, а ще тяче буде нам під цей дім підсунутися. Невиключене, що й вони пильно сторожать. Можливе також, що зачули наш хід і розійшлися.

— Щож в такому разі будемо робити?

Олекса задумався. Сотні плянів приходили йому до голови.

— Спробуємо. Чотирьох піде вулицею, ніби повертаюча з обходу стежа. Лякатися їй ці чорні круки не будуть, а навіть її вичікують, щоб опісля безпечно могли розходитись. В першій бічній вуличці мають здержатися і ждати на знак.

А ми, решта, мусимо підкрататись одинцем.

— Аж під сам дім?

— Трьох скриється на яких сто кроків перед домом. А ми чотири примістимося напроти дому коло лавки.

— Слухаємо, пане четар! — шепнуло кілька голосів.

По кількох хвилях чотирьох відлучилося і пішли повним ходом вулицею, а решта розбрилась, підсуваючись крадьком наперед. Вкінці сталося усе так, як упряновано. Олекса з провідником примістився на лавці, Івась і один жовнір скрились за дерева біля лавки. Сиділи, притаївши духа, надслухуючи, ловили кождий шелест і стук.

Нараз у віконці заблимало світло. А зараз за тим відчинились двері і вийшов один, розглянувся і пішов.

— Це з тих? — шепнув на вухо четареві, провідник.

Олекса потакнув головою.

— Наткнеться на стежу — не втерпів, щоб не заговорити, провідник, коли чоловік був вже за домом.

По хвилі вийшло ще двох і подались у противний бік.

— Ще один має бути — замітив четар.

Вийшов і третій і постоявни пішов за першим.

— Знак! пане четар, бо буде за пізно.

— Терпеливості!

Коли у віконці потасло світло, Олекса встав, розглянувся а відтак засвистав. В цім моменті в обох сторонах понісся крик, а за цим кілька стрілів.

— Біжи, Івасю і розвідайся як пішло на обох боках, а ви оба за мною! — розказав і вибіг на дорогу, а з відсіль під двері дому. Загрімав що сили у двері. З нутра ніхто не озивався.

— Відчинити! — кричав що сили, не перестаючи бити у двері.

По якімсь часі почули кроки. у дверах показалася якась жінка.

— Отворити двері!

— Чого ви хочете? тут нема нічого, — озвався зза дверий голос. — Ми спокійні люди.

— Зараз отворити!

— Вибачте панове. Мій чоловік забрав ключ і не можу найти.

— Нема ключа? Ми порадимо собі. Хлопці підкладайте динаміт! — закричав Олекса, хочачи в цей спосіб настрашити жінку, щоби отворила.

— Зараз, зараз, я піду пошукаю, — промовила і відійшла від дверий.

Саме тепер надбіг Івась і сповістив, що трьох зловлено, а один утік.

— Утік? А де ці три?

— Держать їх і не знають, що мають з ними робити.

— Сюди їх! — загремів.

Івась побіг що сили. Минуло кілька хвилин, з ключем не надходив ніхто.

— Ми не діждемося її. Мусимо виважити двері. — І всі три підсунулися, натискаючи, що сили. Але надармо. Двері скрипіли, але не подавались. Наперли в друге і в третє. Надійшов Івась.

— Провадять їх сюди, — сказав підсуваючи свої плечі під двері, що стали тріщати.

— Ліпше!

Двері заломились і з лоскотом впали на сіни.

— Вже! — відсапуючи, промовив Олекса і ввійшов у сіни.

— Осторожно, пане четар. Ми підемо вперед і оглянемо, чи нема якої засідки. Можна всього сподіватись. Я вже знаюся на таких пташках — потягнув його за руку провідник і сам скочив в перехід. Протилежні двері стояли отвором і ними продувала струя холодного воздуха. Олекса виняв електричну ліхтарку і завіттив. На право побачили двері і їх отворили.

— Втікли! — просичав провідник, зачиняючи двері. Перейшли сіни і станули перед низькими дверми, що провадили у сутерини. Олекса підійшов до отворених дверей, кидаючи очима на золотаву заграву, що розливалася на небі. В цей момент засвистіла револьверова куля і вбилася в одвірки. На яких двацять кроків в городі зачав хтось тікати.

— От, що за спокійні люди! — сказав Олекса і схоронився за стіну. Тимча-

сом провідник вже отворив до сутерин двері.

Двох стане біля дверей! — розказав четар, і пустив струю електричного світла до нутра таємних сутерин.

Один жовнір зголосив, що прихоплені люди стоять біля дому.

— Нам вони тут непотрібні. Трьох жовнірів хай їх відпровадить на нашу команду, а решта сюди.

Обережно стунали одинцем до середини. У світлі лампки достерегти малий, звичайний, забруджений стіл і дві лавки. Провідник вештався на осліп, сучаючи ногами по підлозі. У кутку наступив на купу чорного попелу.

— Спалили якісь папери, — замітив один жовнір.

Поза тим не найшли нічого підозрілого. Вже зачав робити собі викиди Олекса, що задля марного підозріння наробив тільки клопоту, коли один жовнір витягнув з попелу з залізного казана жмут паперу і прибіг з цим до него. В мить їх розвинув і переконався, що це військові пляни наших частин.

— Маємо вже! промовив, звиваючи їх назад і вложив їх до кишені. Вже на дворі біліло, як стали виходити. Послідний ішов Олекса і ставляючи зле ногу на поріг, похитнувся і впав. Під ним задудніла земля. Блиснула йому гадка. Зірвався на рівні ноги і покликавши двох жовнірів, велів їм виривати в підлозі

дошки. Жовніри підважуючи ножами дошки, натрапили на вузкі двері і одним рухом їх піднесли.

— Сховок, пане четар, сховок — говорили радіючи.

Освічено скриток і всі з дива ахнули. Глибока пивниця заложена крісами і набоями. Олекса нахилився, освічуючи її з усіх боків.

— Тут цілі стирти оружа. Вистарчилоб для цілого курія. Он і гранати і скоростріли. — Всі заглядали до нутра і дивувалися.

— От де скривається червак нашого народа — з досадою сказав Олекса і став. — Івасю! Біжи мерщій на команду другого курія і зголоси, щоб зараз надіслали нам тут одну чету. — Став хвилюватись. — Дивіться, дивіться. Я був певний, що в цьому домі кують на нас зраду, але щоб аж так нас омотували, не прийшло мені навіть на гадку. — Присів на лаві і важко дихав.

— Чий це може бути дім? запитав провідник.

— Чий дім? Ха-ха-ха, подивіться на вивіску. „Парікмахер Авраам Золотий“. Почекайте, тамті три арештовані скажуть вам ще більше. Це спільники антихриста. Запалюють світ пекольним вогнем, починаючи від нашої Батьківщини. Диявольський танок у крові і вогні.

Запанувала понура мовчанка. Віддихали важко, гейби витягали зі себо

прискорбні думи, якими надихувала їх темна челюсть чорної невольної зради

В тім вбїг до нутра четар з курїня.

— А-а-а-а, Бродик! Гаразд! — повитав його Олекса, встаючи. Віддаю тобі під опіку цей дім з цілим арсеналом. — Подав йому ще кілька вказівок і прощаючись вийшов. Ці нічні переживання обезсилили його до краю. Оперся на плече Івася і потягнув на свою квартиру.

— Нещасливий, коханий мій Краю! Тільки ворогів ссе Тебе і розпинає за право до життя. Зішли своє благословення Ісусе на нашу нещасливу Землю — шептав Олекса, кладучись у ліжку.

Зараз рано стягнуено вступні протоколи з цих трьох прихоплених. Виявилося, що були вони в порозумінню зі старницями червоних катів, діставали звідтам вказівки і добрі гроші та підготовляли ґрунт для приходу кровавих спасителів.

*

Дефіляда...

Послідні дні серпня і останні хвилини щастя і слави наших військ. На міському майдані відслужив панотець Брикович Богослуження і промовив слово.

Жовніри і населення з міста і сіл — море голов, залили майдан і вулиці, дрожали у радощах, вслухувалися в кожне слово золотоустого панотця. Один народ, одна душа, один ідеал.

А відтак дефіляда. Боже, Боже... Великий, державний, жовтоблакитний прапор мінився в проміннях гарячого сонця, слав усій рідній землі сердечний, народний привіт. Біля прапору генерал зі штабом орлиним поглядом переглядав сили геройського юнацтва, розпромінював у їхніх очах національний ідеал і народню честь. Дрожав Бердичів. Кавалерія, піхота, гармати, сапери, санітети, обози висказували вірність своїй Державі і своїй старшині, довгими рядами пересувалися вулицею і плили, плили на схід, шляхом, на святий Київ. Гей, гей, щасливі, незабутні хвили. Після полудня зібрався Олекса і зайшов до свого сотника.

— Пане сотник, держу вас за слово і прошу запровадити мене до генерала. Я хочу на фронт.

— Вам не вивітріла ще з голови ця гадка? Генерал має важніщі справи.

— Важніщі?

— Ха-ха-ха-ха. А ви думали собі... ха-ха-ха-ха. А ви гадаєте собі, що над вашу справу нема нічого важнішого? Ха-ха-ха-ха. Ви знаєте, що...

— Пане сотник, прошу не сміятися з мене, — перебив йому — я жадаю, щоби ви мене представили до звіту до генерала, бо в противному случаю піду сам і скажу, що ви знехтували моє прохання і висміяли.

Сотник зробив поважну міну і задумався.

— В останнє прошу! Представите мене, чи ні?

— Добре! — сказав шорстко, витягаючи хустинку, — а можу вас згори впевнити, що наш труд даремний.

— Чому?

— Бо ви...

— Що я.

— Каліка.

— Я каліка? — промовив сердито. — Ви говорите, що я каліка?

— Я лиш повторюю, що говорять інші. Ви почуєте це також і від самого генерала.

— Аж так про мене говорять? Ні! це лож! Я почуваюся здоров, як ще ніколи. Я хочу ще жити. Чуєте пане сотник, я хочу жити і визволяти Рідний Край. Ходіть! Я це повторю самому генералові.

Пішли. Перед брамою готелю „Савой“ здержались, обтріпали зі себе порох, і подались сходами на перший поверх. Стійковий пропустив їх до кімнати. По хвилі вийшов генерал. Станули на позір, випрямлені як струни.

— До мене? — спитав товариським тоном.

Виступив кроком вперед сотник і зголосив, що представляє четаря Коцура до звіту.

— Коцур, Коцур... — вимовляв генерал, гейби щось собі нагадував, — чи це ви були під Равою?

— Голошу слухняно, так!

— І деркачами страшили ворога?
Але ви були ранені тяжко у грудь.

— Голошу слухняно я вже зовсім здоров і прошу приділити мене на фронт.

— На фронт...?

— Так! Я дуже прошу...

— Зле вам при обозі?

— Ні!

— А чому ж хочете на фронт?

— Бо я здоров!

— Гм... Я ще над цим подумаю...

— Пане генерал, прошу слухняно, я прошу зараз!..

Генерал, гейби не чув цих його слів, підійшов до вікна і глядів на вулицю.

Олекса нагадав собі розмову зі сотником і брала його досада і жаль. Якась непереможна сила тягла його у поле, між перші ряди, а тут натрапляв на такі перешкоди. Хотілось йому і плакати і сваритись.

— Пане генерал, голошу слухняно, я не є каліка. Це лихі язики розбубнили... Я свідчуся...

— Вірю вам, — перебив йому — одначе мусите ще трохи припочати. Я для вас найду инше заняття.

— Ні! пане генерал, я хочу на фронт! — заявив різко, забуваючись, що стоїть перед начальником корпусу. — Це моє неодмінне слово. Можете мене за це примкнути, а навіть вбити, я не уступлю.

Сотник слухаючи цих слів то паленів то блід, нервово переступаючи з ноги на ногу, а генерал вперто дивився у вікно і легко всміхався.

— Добре! мій славний четарю, — звертаючись лицем до нього промовив генерал. — Добре! Підеш на фронт. Прошу передати свої чинности пану сотникові і зголоситись у команді девятої бригади, а ця вас вже приділить.

— Чи можна ще сьогодні? — врадуваний спитав Олекса.

— Думаю, щойно за тиждень.

— За довго пане генерал. Мені шкода кожної хвилини.

— Хай буде за три дні, — надумуючись, сказав генерал. І стиснувши на прощання обом руки, подався у другу кімнату.

*

Третього дня ніччу з 30. на 31. серпня їхав Олекса потягом, шляхом на Київ. Однак не довелось йому бачити святого города. В Боярці зголосився у команданта бригади, а цей приділив йому одну чету скорострілів.

— На Київ, пане отамане?

— Ні! пане четарю. На Козятин, в сторони Ольгополя. У Києві доброармейці.

— Доброармейці...? А хто їх там пустив!? — з обуренням закликав. — Деж були наші війська...?

Схиливши голову мовчав отаман, мовчали старшини і мужва. Після двох годин вагонувались в дорогу на Козятин.

— За пізно я вибрався, за пізно... Не дав мені Бог щастя хочай побачити матір наших городів... — думав собі ідучи до вагону, до своїх кулеметів.

VII.

Пройшло два повні місяці від цієї хвили. Батьківщина догаряла в огні чужинної, кровавої нахабности, примирала, розпадалась у вихрі власної отаманії і повстань. Творилось пекло без виходу, без надії на краще. Смертельна втома залягала рідну землю, голубила, присипляла і висисала останки сил сорок міліонового народу. На жир злітались з усіх усюдів вороги, цілими арміями, загонами, шматували і ділили живий нарід, насичувалися, ликували і кричали: ще мало. Клаптик за клаптиком, шмат за шматком рідної, найдорожчої, нашої Батьківщини розсувався зпід ніг нашої армії і конав у жахливому крику в обіймах червоних і білих „спасителів“.

На фронтах неповідження, безнастанні відвороти. Олекса відчував грозу хвили і мучився з чорними думами. Фронту не бачив, хоч був на фронті, а кожної майже днини переїздив з нашими частинами зі села у село.

— Як довго ще це потребає — питає сам себе. Одиноким товаришем, з яким ділився зі своїх дум, це була нотатка, яку часто записував усе, що було для нього близьким, дорогим.

Тягун, 31. жовтня 1919.

Перший сніг, перший день зими. Наче біленькою мукою вкриті дахи хат, а поля застелені білявою скатертю, місцями сіріють. Чорні плями... Чи не подібні вони до столів накритих і заложених всякими стравами? Онде видніють хлібці, округлі з долями, як пекли дома мама, а біля них малі накрої, а тут, у малій заглибині, тейби у мисці, видніє прозора склиста їда, а он і ложки з довгими держаками і вареха і горшки і біленькі-біленькі горнятка з вушками. А там, далеко, ледви мріє довга чорна лавка. Злітаються біляві купавки і осідають на ній. Вже їх багато... Мабуть готують великий пир. Скоренько зідають усе зі стола.

Романів Хутір, 1. листопада.

Відворот на цілому фронті, якраз у першу нашу річницю. Боже, Боже... Кілько перейшли ми за той час, кілько надій гарних, золотих, що сталили наше серце, що були для нас і їдою і випочинком і одією і усім, погубили ми по дорозі Алярм! Тікаємо даліше.

Скидки, 1. листопада.

Кватира. Добрий господар погостив мене молочною кашою. Богові слава за це, бо від рана не мав я нічого теплого в устах. Спати, спати хочеться; коби бодай щасливо переночувати.

— Далеко йдете пане? питає мене господар.

— А Бог знає. Приходить наказ і йдемо не знати куди.

— А чому кидаєте нас?

— Мабуть не дамо ради проти Денікіна.

Господар відступив мені своє ліжко. „Як приємно буде відпочати у теплій хаті“ — думаю собі.

О півночі алярм.

Камянка, 2. листопада.

Сюди прийшли ми ранком. Серед війська настрій понурий. Перемучені, виголоджені, босі, голі. Хтож ми...? Жовніри чи жебраки-каліки? Змилосердися над нами, Боже!

Струтинка, 2. листопада.

О год. 11-й перед полуднем заїхали ми у це село. Мені попала кватира погана, холодна, до того же й такісінькі господарі. Шкода й згадувати про них.

У той час переїхала селом одна батарея з 5-ого полка, а по пів години їхав її командант. Я пізнав його, був це мій професор, якому я зробив пакість у школі, обляв арабською гумою крісло. Я з ним говорив.

— Чи пізнаєте мене, пане сотник?

Придивлявся мені досить довго, а потім сказав.

— Трошки...

— Не гнівайтеся на мене, я був малий, дурний...

Професор засміявся.

— Я вже відпокутував свої промахи..

Та це дурниця. Хто би там за це згадував. Ви знаєте найновіші вісти?

— Які? — питаю.

— Наша команда має вести переговори з денікінцями...

— Так?

— Буде перемиря.

— З чужинцем, що толочить нашу землю — перемиря? обурююся.

— А щож нам тепер робити? Ко нечність.

— Ох доборолись ми, добороли. Знаєте, пане сотник, не можу дивитись на цю нашу нужду. Прошу в Бога смерти...

— Смерти? Не просіть, вона вже й так іде на нас. Між наше військо кинувся тиф. А по селах серед людей не стрічаєте зарази?

Я не відповів йому на це нічого. Говорили ми ще хвильку а відтак розпрацалися.

Обідна на Поділлі, 7. листопада.

У селі шаліє тиф. Що друга хата лежить хорий у горячці. По кількох умирає денно. Від жнив, це є за час трьох місяців, померло тут около триста людей. Серед населення великий жах. Умирають і старі і молоді, в силі віку і діти. Ліків ні лікарів не мають тут жадних. І мій господар жалується, що поболює його голова. Снується по обійсню, сльовує та пє воду.

— Ви мабуть маєте горячку? — питаю його.

— А хто його знає, що це є. Болить голова, слабнуть ноги, хочеться дуже пити.

— Від давна це?

— Сьогодні другий день.

— А чом-же не кладетесь у ліжку?

В тім надбігає задиханий жовнір і сповіщає, що двох місцевих людей вбили одного нашого кавалериста, а одного дуже поранили.

— За що? — питаю і збираюсь на місце вбивства.

— За ніщо, — говорить. — Приїхали на квартиру, а тут вибігає з хати один, а за ним другий з крісами.

Приходжу на місце. У калюжі крові голова...

— Де цей другий поранений? — запитую кількох жовнів, що похнюплені стояли над трупом.

— Відвезли його до бригадного лазарету, на друге село.

— За щож їх замучили?

— Ніхто не знає. Вбивники скрилися, і...

Вертаю назад на свою квартиру, і застаю господаря у ліжку.

— А-а-а, ви у ліжку? Но, знаєте, господарю, це страшно. Свої своїх і то невинно вбивають. Де совість у них?

— Своїх...? Ха-ха-ха. Ви свої? — зі злістю промовив.

— Ви запроданці! Ви продались Денікінови і допомагаєте цьому люциперові нас грабити. І ви свої...? — скричав, вивірився сів на ліжку і затиснув п'ястук. — Ви всі разом з ним тут погинете! Розумієте? Погинете як руді миші і кісток своїх не позбираєте.

— Алеж успокойтесь. Ми не йдемо з ним...

— Не йдете? Ви йдете вперед і задурюєте нас для нього.

Знав він, як до нас підійти, посилав вас, бо знає, що ми вас любимо, бо ви і ми, це одно, а відтак за вами прийде він, цей антихрист. Ви зробили з ним згоду. Неправдаж?

— Згоду...?

— Так! Ганебну згоду на нашім шкірі.

— Ні, господарю! Чув я, що перемиря хочуть щойно заключити. На часок ми застановимо з ним війну, бо в нас не має тільки сили.

— А стотисячна ваша армія, а Петлюра...?

— Наша армія вмирає від тифу. У кожному селі ми лишаємо по кілька наших жертв, по кладовищах, по хатах... Ми гинемо без війни...

Господар зітхаючи склонив голову на подушку.

У вечері прийшов до мене четар Бродик. І добре що прийшов і розрадив мене трохи, бо здається мені, що смерть підходить до мене. Так мені тяжко чогось тепер, як ще ніколи.

— Тут хтось хорий? питає.

— Господар має горячку.

— Певно тиф.

— І щож, хиба мало їх тут хорих?

— Ти не боїшся? Можеш заразитися.

— То вмру, — говорю — і так нема чого вертати до хати.

— Говориш як дитина. Не можеш пошукати собі кращої квартири?

— Нема.

— В такому разі перейди до мене, якось помістимося.

Я не хотів. Але просив мене, просив, а вкінці забрав мій клуночок і потягнув мене за руку. І ми мешкаємо тепер оба.

У цьому селі сьогодні празник. Наша господиня від самого ранка бідькає, що нема ні горівки, ні самогону. Нас погостила борщем, вареною куркою і галушками. Господар бідняга, має маленьку хатку, маленький огородець і пів десятини землі.

О 10-ій годині правив наш духовник Службу Божу. Бродик зразу не хотів іти на Богослуження, але я його витягнув. Біля церкви стояло шість фір з хорими. Їх привезли до сповіді. Аж лячно було дивитись. Вяне і гине цвіт.

По обіді сидимо собі з господарем і балакаємо. Аж тут вбігає господиня з моєї давньої кватири:

— Ходіть пане на часок до нас, чоловік хоче вам щось сказати — лебедить до мене.

— А що такого? — питаю. Чи хорий він ще дальше?

— Вмирає...

Біжимо оба з Бродиком за господинею. Приходимо до хати. Господар лежить висохлий як тріска, червоний, лиш руками вимахує, якби обганявся від мух.

— Вже прийшов пан — говорить хорому господиня і термосить його за рамя. Хорий видивився своїми скляними очима на мене.

Пізнаєте мене, господарю? — питаю.

Дивився вперто на мене, але нічого не відповідав.

— Ви мене кликали, правда?

Потакнув головою; пізнав.

— Ви щось хочете мені сказати? — говорю до нього.

— Я хотів вас просити вибачіння. Я образив вас і ваше військо — цідив слово за словом хорий, задихуючись. — Ви чесні. Ви і за нас страждаєте. — Опав на подушку, сплющив очі.

— Чи сповіданий? — питаю господині, що стала плакати і ломити руки.

— Ми післали хлопця по священика.

Хорий знова отворив очі і сумно глядів на мене.

— Господарю! Ви образили Христа і свою Батьківщину, а не мене. Прощення просіть у Ісуса. Він милосерний і вас любить.

Може за хвилинку станете на суд божий.

— На суд... — шепотів зітхаючи — за хвилинку на божий суд. Хибаж помилує мене Ісус за всі мої беззаконства і обиди?

— Помилує, помилує. Він вас купив святою своєю кровю. Він добрий...

— Мій Ісусе... шептав хорий, підносячи очі на образи, я грішний...

— Він є коло вас і вас слухав. Просіть, просіть іще Його, — говорю, коли він замовк. Нараз зірвався хорий і сів на ліжку. Я приступив і притримав його.

руками. Сидів спокійно і похитував головою.

— Кажете, Він добрий? — пронизив мене очима.

— Він добрий і милосерний і вичікує вашого жалю. Моліться...

— Не гнівайся на мене, не відкидай мене, Ісусе. Прости мені всі мої гріхи і цю останню обиду Рідного Краю. Боже милостивий... шепнув, притягаючи до грудий руку й опав на подушку. Вмер.

Мені закрутилися в очах сльози. Я витягнув хустинку і став незаметно їх отирати. Дивлюсь і Бродик плаче.

— Ходім вже — говорю і тягну його за руку.

Дальше 10. XI.

З рана відбувся похорон цього господаря. Я глядів крізь вікно. За домовиною ішло ледви кількоро людей, здавалось, були такі байдужі, якби вертали з якої роботи. Лиш жінка небіщика дуже плакала. Щасливий цей господар, що хоч бодай одна людина за ним плаче. А наші стрільчики мруть і мама і тато про це не знають.

Оленівка. 15. XI. (субота).

Прошу Бога, щоби не дав мені вмерти без сповіди.

Сюди приїхали ми вчора у саме полудне, а щойно у ночі я найшов собі квартиру. Село велике, та що з того, коли майже у кожній хаті один або й двох хо-

рих на тиф. Аж страх збірає. Довідуюсь, що по кількох вмірає денно.

Не краще і з нашими стрільчиками. На дванайцятьох підводах везли цих наших хорих героїв. Усі з першого і другого курія. І по інших бригадах те саме. У Винниці, як я довідався, п'ятьдесят стрільців вмірає денно, шпиталі заложені хорими, і нема кому їх обслужити, доглянути. Армія хорих. Чи знають там наші найрідніші про це?

Дальше 16. XI.

Знова правилось сьогодні наше Богослуження. Панотець сповідав і причащав хорих. Які вони безпомічні оці всі хорі. Лежали на возах, спокійні, тихі як ангели. Шепотом повторювали за панотцем молитву перед св. Причастям, силувалися піднести голову і схрещували на грудях руки. Було при цім багато людей зі села, плакали.

17. XI.

Нині був похорон трьох наших стрільців. Поховали їх у спільній могилі і поставили деревляний хрест. Привиджується мені, як лежали усі три на двох лавах мертві. Ні свічки, ні хреста. Не було кому перепрати їм сорочки, в подертій одежі і дірких черевиках, зарослі, счорнілі. Вмерли... а бідна мама буде їх виглядати, чи не вертають.

Гей, гей бездольні герої! Чи життям ви втомилися, що йдете на спочинок, чи

може загнівалися на рідний свій Крдай, що не пригорнув вас до свого шарпаного серця?

20. XI.

Вже третій день болить мене голова. Таюся зі своєю горячкою, але Бродик щось догадується і раз-у-раз питається мене, чи я не хорий. Коби Бог дав діждати неділі, мушу висповідатися. Страх, як хочеться мені води.

У вечері застав мене Бродик вже у ліжку і вдавав, що цим дуже здивувався.

— Маєш горячку? — питає мене.

— Здається зі жолудка — відповідаю.

Сів собі біля мене і подав мені папіроса. Я закурив, та це мені ніяк не смакувало.

— Знаєш, Петрушевич вірвав з Петлюрою, — говорить.

— Що?? — викрикую зі здивованням.
— Хиба жартуєш? У відповідь подає мені папір. Зриваюся з ліжка підходжу до лампи і читаю:

„Оп. ч. 383/І. Всім частинам ІХ. бригади. Постій, дня 17. падол. 1919. Телеграму Н. К. Г. А. ч. 392. з дня 15. ХІ. 1919 подається в цілости: Розпорядком телеф. з дня 14. ХІ. 1919, позволив п. Диктатор Петрушевич нашої делегації в Одесі вступити в переговори з Добровольчеською армією тільки в імени і в інтересі Галицьких військ. Політичних договорів заключати п. Диктатор заборонив, а порозумін-

ня відносно евентуальної федерації Східної Галичини з власним соймом, урядом і з власною армією — з Росією, застерігає собі самому. Таким чином рішився п. Диктатор на крок, який звільняє армію з тяжкої кризи...”

Мені потемніло в очах.

— Ну й щож? — питає.

— Хтож ми є, товаришу? — говорю напів неприємний зі зворушення.

— Зрадники у розумінню Петлюри!

— Боже, Боже! де ми докотились.

*

Я не можу спати. Ці вісти мене ріжуть і голова палає. Добре, що хоч Бродик спить. Встаю, свічу лампу, і закриваю з одної сторони світло, щоби його не разило.

Страшні вісти. Зрада! Хто зрадник? Мій зір паде на окладинку зошита з історичними записками, що його приніс Бродик від сотника Гойвановича. „Записник страт бригади“. Пірвана біла наліпка і п'ять букв: „з“ „ра“ „ди“. Невжеж погибші герої: Бучма Андрій, Кіщак Василь, дес. Борчук Іван, Цалік Гринь і прочі, прочі вписані в цій книзі, і ці, що лягли у могилу від тифу це зрадники? Хто посміє назвати їх зрадниками?? А букви порозривані, страшні своїм змістом збігаються в одно пекольне слово „зради“.

— Пірвана наліпка, наша Батьківщина. У здертих місцях визирає окладинка

обагрена червоною краскою. Ні, це не краска. Це кров і жертви героїв, що вмірали у повені зрадливих ворогів за рідний край, за волю.

Я дрожу весь. Чом таке діється? Де наше прибіжище...?

23. XI.

Ох, як дуже болить мене голова. Маю тиф. По ночах не можу спати. Голова, голова тріскає мені з болю. Мабуть не довго доведеться мені вже мучитись. Та Богові дяка, що я висповідався. Панотець казав, що буде молитись за моє виздоровлення. Хибаж потрібне ще кому моє життя? Гине найдороща моя Батьківщина, вмірає наша армія і я бажаю собі також вмерти. Там, у Бога буде мені любо, солодко. Буду безперестанно молити Ісуса за рідний край, за наш нарід, за добрих його провідників, за те, щоби не було у нас зрадників... Ох! голова..

— Тут був хто, Бродик?

— Панотець і санітет.

— Більше ніхто?

— Ні.

— А хто тут співає у хаті?

— ...

— Де Чайка...? Петре... Петре...
Чуєш. Дзвонять дзвони..

•

Другого дня переїхав курінь через Псярівку на Заливанщину. Олексу хотіли лишити в Оленівці, але дуже просився

і його забрали зі собою. Обвинули його кількома коцями, а господар дав свій кожух. Лежав у критому брезентом возі, спокійний, тихий.

У селі поклали його у громадській канцелярії. Здається був при пам'яті. Коли зносили його до хати, окинув оком став, що досягав майже до самого дому і шепнув:

— Це став, чи ріка?

Весь час сидів при нім санітет. Навідувалися також і старшини і стрільці. Ніч а відтак день пройшли спокійно. За те слідуєчого дня горячка значно зм'ялась. Не приймав жадної поживи, зривався, маячив. У вечері прийшов ще один санітет. Була година десята, ніч була темна, падав сніг з дощем. Олекса кидався у горячці.

— Вони невинні... гей стримайтесь, вони не шпіони... Чуєте..? закричав що сили Олекса. Оба санітети зірвались на рівні ноги і прискочили до нього.

— Дядько... дядько... ха-ха-ха-ха... Здержатись хлопці.. Скоростріли на плечі... — став вимахувати рукою, вдаряючись об стіну. Санітет вхопив його за руку і став придержувати.

— Пет... тихо... ідуть вже без голови... Тату, мамо.. Тату... Тату... скричав на цілий голос і сів на ліжку. Санітети поклали його назад. На хвилинку успокоївся, якби задрімав. Може за яких десять

хвилини, отворив очі і вдивився на санітета.

— Що ви тут робите?

— ...

— Пошукайте мені на шиї медаліка. Санітети здивовано переглянулися.

— Витягніть мені медалік.

Один сягнув рукою за сорочку, витягнув медалік і підніс йому до руки.

— До уст... — шепнув, підносячи голову.

Цей сповнив його бажання. Він, придержуючи його руку, став цілувати медалік.

— Це за рідний край, а це за тата, за маму, а це за Оленку.. а це за всіх... всіх...

— Вже... — Вспокоївся і примкнув очі.

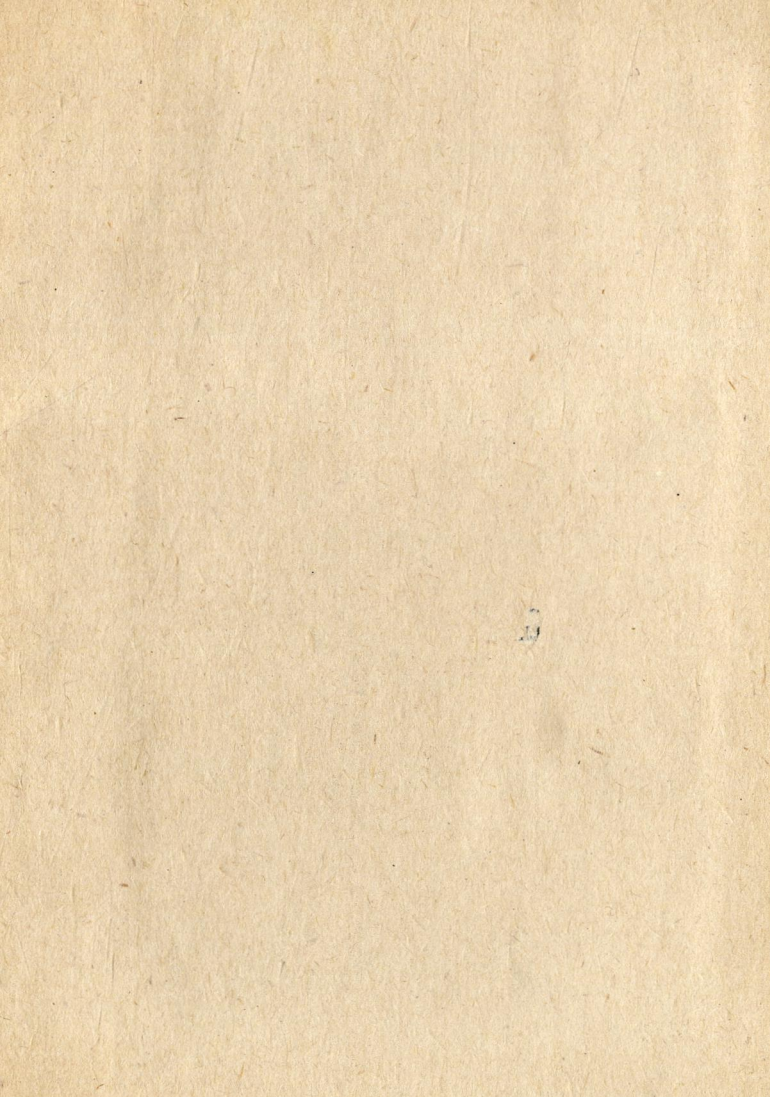
Санітети присілися біля нього, і здрімалися.

Нараз зірвався хорий з криком „горить, горить“, вискочив з ліжка і вибіг з хати. Санітети з дива остовпіли. Вибігли за ним та з трудом догнали його над самим берегом ставу.

Коли добігли до нього, він захитався й наче підкошений цвіт повис мертвий їм на руках..

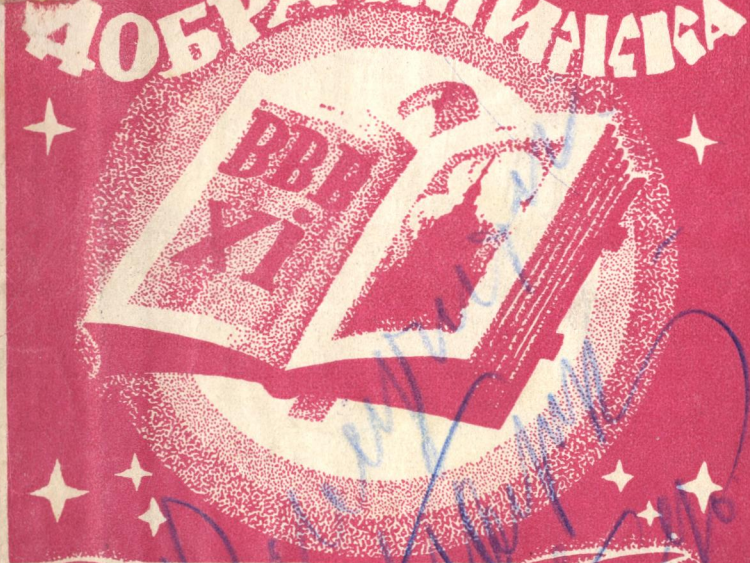
Спить він на заливанському кладовищі, далеко від рідньої радехівщини, на рідній, не своїй Землі.

Р
Л 3543_у

БІБЛІОТЕКА
"ДОБРА ІСНИЦА"

Осип Левицький
КРОВАВІ
СЛІДИ

Львів. Бібліотека